

В. ГИНДА

Культура, освіта і спорт під час окупації

Політика німецької окупаційної влади на території України у сфері культури до цього часу в повному обсязі не знайшла свого відображення у вітчизняній історіографії. На сьогодні існує кілька праць з даної проблематики, в яких розкриваються різні аспекти функціонування освіти, науки, театру, культурно-освітніх товариств. Найвагомійший внесок у наукову розробку теми зробили сучасні історики західного регіону України, які на основі архівних документів та періодичної преси досліджували культурне життя в Генеральному Губернаторстві та дистрикті “Галичина”. Серед них заслуговує на увагу монографія Н. Антонюк “Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939—1944 рр.)”¹. Спираючись виключно на матеріали періодичної преси регіону, авторка визначила етапи і особливості культурних процесів на західноукраїнських землях у роки війни, характеризувала стан освіти, науки, літератури і мистецтва, релігійного життя, видавничої діяльності.

Окрім Антонюк, питанням культури в роки окупації Галичини присвятили свої праці О. Луцький², і С. Ступарик³. Освітні процеси ґрунтовно дослідила в своєму дисертаційному дослідженні Г. Стефанівська⁴. У цих працях значна увага приділяється особливостям німецького адміністративного управління в Галичині, діяльності Українського центрального та крайового комітетів, їхній ролі у розвитку шкільництва в зазначений період, простежується специфіка взаємодії української влади та населення з німецьким режимом на різних етапах Другої світової війни.

У свою чергу дослідження даної тематики на матеріалах райхскомісаріату “Україна” (далі — РКУ) та військової зони не мають такого широкого спектру. Вивчаючи окупаційний режим в РКУ чи військовій зоні, історики здебільшого включають культурні процеси в комплекс досліджуваних ними проблем як супутні складові. Серед праць такого змісту заслуговують на увагу роботи М. Коваля, В. Косика, І. Спудки, В. Шайкан, В. Нестеренка, В. Удовика, О. Потильчака, О. Кучерука, В. Гайдабури⁵.

Більшість авторів сходяться на тому, що німецьке керівництво не було зацікавлене у розвитку української культури (факт беззаперечний), а всі більш-менш помітні акції у даній царині пов’язують із самоорганізацією інтелігенції та активністю місцевих ентузіастів. При цьому зовсім мало уваги приділяється зусиллям українських самостійницьких і радянських підпільників та партизанів у цій сфері. Справа в тому, що в період німецької окупації практично в кожній галузі суспільного життя перетиналися інтереси відразу

трьох політичних сил: нацистського окупаційного режиму, радянських підпільників як репрезентантів комуністичного режиму і українських націоналістів як прихильників української державності. Кожна з цих сил мала свої плани щодо організації культурно-освітнього життя.

Дійсно, німці та румуни не були зацікавлені в розвитку української культури. На підтвердження можна навести низку висловлювань вищого керівництва Райху про стан української освіти. У середовищі представників німецької верхівки існували різні думки з цього приводу. Так, А. Гітлер, Г. Гімлер, Е. Кох, Г. Герінг вважали, що відкриття шкіл і вищих навчальних закладів у майбутньому призведе до пробудження національної свідомості українців, що може створити передумови для повстання проти окупаційного режиму. Фюрер підкреслював: “принципова лінія для нас абсолютно зрозуміла — цьому народу не треба давати культуру”⁶. Мали свої думки і поплічники Гітлера. Райхсфюрер СС Генріх Гімлер в одному з документів стосовно освіти наголошував: “Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, окрім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчати учнів тільки рахувати максимум до 500 і вмінню розписатись, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю не обов’язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей”⁷.

Окрім цього, головним обов’язком українців повинна була стати праця на користь Райху. Ось як висловлювався з цього приводу Е. Кох: “Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов’язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітничі освіта лише шкодить”⁸.

Протилежної думки притримувались міністр східних територій А. Розенберг, генерал-комісар Волині-Поділля Шоне, генерал-губернатор Галичини Г. Франк, райхсляйтер Г. Лейббранд. Необхідно зазначити, що й вони не були захисниками культури й освіти українського народу, однак вважали, що ліберальна політика стосовно окупованого населення дасть можливість у майбутньому ефективніше його експлуатувати.

Зокрема райхсміністр розумів, що окупаційний режим, позбавляючи українців національної культури, так чи інакше спричинить пасивний опір населення. Свою позицію щодо даного питання він висловив у розпорядженні від 10 квітня 1942 р. “Про ставлення до культури українців”, в якому наголошував: “Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної їм культури. Надмірне обмеження... культурних проявів українців може потягти за собою не радісне відношення до праці, а відразу до неї, замість привернення населення на свій бік — пасивний опір”⁹.

Однак висловлювання німецьких верховодів не завжди збігалися з реальними діями на окупованих територіях. В міру того, як ситуація на фронті змінювалася не на користь німців, вони все більше виявляли свою зацікавле-

ність у відновленні певних галузей української культури (освіти, науки, театрального мистецтва, кінематографії) у своїх інтересах. Ймовірно, якби на Східному фронті для німців події розгорталися добре, жодних заходів у даній царині не було б зроблено.

Наприклад, відновити мережу професійних навчальних закладів окупантів змусила гостра нестача кваліфікованих робітників у господарстві. В одному зі своїх звітів за березень—квітень 1942 р. керівник генерального округу “Київ” прямо вказував, що університети, інститути та інші навчальні установи будуть продовжувати свою роботу лише тому, що вони працюють у сфері виробництва та медицини, гідробіології та метеорології для військово-повітряних сил. Крім того, до часу не чіпали педагогічний інститут (Київ) з метою підготовки необхідного вчительського персоналу для початкових шкіл¹⁰. На червень 1943 р. згідно з повідомленням київського “Нового українського слова”, в місті діяло шість середніх професійних шкіл¹¹. Під час урочистостей з приводу відкриття агрономічної школи 25 лютого 1942 р. в Житомирі генерал-комісар Клем наголосив, що заклад має суттєве значення для подальшого розвитку сільського господарства України і передусім для Житомирського генерального округу¹². Судячи з промови чиновника, окупанти покладали великі сподівання на підготовку в школі фахівців для села. Заклад діяв на базі колишнього сільськогосподарського інституту. Німецька адміністрація дозволила відкрити тут тільки найбільш необхідні факультети для експлуатації краю: агрономічний, лісничий та ветеринарний. Крім Житомира відповідні школи працювали в Києві, Умані, Мелітополі, Херсоні, Харкові.

Невдовзі, згідно з архівними документами, організація сільськогосподарських шкіл набула пріоритетного значення в політиці німців, кошти на їх відкриття та організацію, на відміну від вузів гуманітарного нахилу, виділялися окупаційною владою регулярно. Кожен гебітскомісар, в гебіті якого діяла відповідна школа, щомісяця доповідав про стан навчання в ній генеральному комісару округу. Так, гебітскомісар Коростеня, отримавши наказ від 10 жовтня 1942 р. організувати в гебіті сільськогосподарську школу, вже 23 листопада повідомив генеральному комісару Клему про виконання поставленого завдання. У школі навчалося 90 учнів, які, до речі, двічі на день отримували гаряче харчування та хліб. Заняття тимчасово проходили у приміщенні початкової школи, оскільки іншого не знайшли¹³.

Згідно з даними О. Потильчака, одним із регіонів, де на перших порах окупаційна влада розпочала вживати заходи до організації середньо-технічних шкіл та технікумів, була Полтавщина. Лише в Новосанжарському районі в лютому 1942 р. було відкрито 4 середніх училища для підготовки спеціалістів у галузях торгівлі, сільського господарства, лісомеліоративної справи, тваринництва, садівництва та овочівництва. У Козельщанському районі працювала школа рільників і тваринників¹⁴.

Внаслідок антисанітарних умов життя на окупованій території вже взимку 1941 р. поширилася низка інфекційних хвороб (тиф, холера, віспа), на які нерідко хворіли і німецькі солдати. Коли нацисти зіткнулися з цим явищем,

виявилося, що в райхскомісаріаті не вистачає кваліфікованих медичних працівників. Чеська дослідниця освітніх процесів в РКУ Б. Єржабкова вважає: якщо виходити з того, що на 6—10 тисяч осіб потрібен був один лікар, то реальна потреба в лікарях становила щонайменше 3 тис. осіб¹⁵. Частково вирішити цю проблему окупанти намагалися за допомогою українського медперсоналу. Тому на початку 1942 р. відновила роботу значна частина медичних шкіл та інститутів. Часопис “Волинь” на своїх сторінках ще в листопаді 1941 р. писав: аби бодай частково вирішити питання лікарського персоналу, в Рівному було створено школу сестер з гігієни та акушерства, в якій мали готувати фахівців з даних спеціальностей для села і міста¹⁶. З цієї ж причини в липні 1942 р. в Луцьку відкрили курси зубних техніків для 30 чоловік¹⁷. Через поширення ящуру і брак фахівців для боротьби з ним у Вінницькому окрузі з дозволу Е. Коха 15 лютого 1942 р. відкрили медичний інститут в м. Вінниця. Німецьке керівництво в особі керівника відділу охорони здоров’я генерального округу “Житомир” та державного радника Нойна, комісара міста Маргенфельда відразу оголосило, що бере інститут під свою опіку¹⁸.

Одним з мотивів широкого напливу молоді до середніх спеціальних та вищих учбових закладів стало прагнення уникнути вивезення на роботи до Райху. Справа в тому, що на початку кампанії учні середніх та вищих навчальних закладів відправленню до Німеччини не підлягали, тому намагалися вступити до шкіл, щоб уникнути “поїздки” за кордон. Жителька смт. Черняхів (Житомирської області) С.М. Верещак, розповідаючи про життя молоді в окупації, свідчила: “Ми пішли навчатися до Житомирської медичної школи, щоб нас не забрали до Німеччини”¹⁹. Цю ж причину відвідування агрономічної школи м. Глухова вказували З. Дем’яненко, М. Савицька, Г. Долейн²⁰.

Однак з жовтня 1942 р. через нестачу трудових ресурсів у Німеччині на роботи почали відправляти студентів і учнів старших класів. У відповідному розпорядженні Е. Коха щодо цього зазначалося: “У той час, як у самій Німеччині майже зупинилась підготовка молодих кадрів, а кадри таких життєво важливих професій, як лікарі, отримати неможливо, абсолютно не важливо, чи відбудеться на Україні підготовка нових кадрів, від яких німецьке керівництво може отримати користь лише через 10 років, чи ні. Тому я пропоную панам генерал-комісарам закрити всі школи й інститути, в яких навчаються діти віком старше 15 років, а всіх учнів і викладачів цих закладів (незалежно від їхньої статі) відправити в робочі групи до Німеччини”²¹.

З цього часу навчальні заклади стали для молоді своєрідними пастками. Неодноразово учнів та студентів забирали і відправляли на роботи до Райху прямо з навчального класу чи аудиторії. Досить ґрунтовно відобразив цю проблему С. Гальчак у своїй монографії «“Східні робітники з Поділля у Третньому Райху”». Він пише, що учнів фармацевтичного та будівельного технікумів Вінниці окупанти в 1943 р. насильно вивезли до Райху під час навчання, і на підтвердження цього наводить низку документальних даних: “24 лютого 1943 р., я перебувала у фармацевтичному технікумі на лекції.

В цей час приміщення технікуму було оточено поліцаями і нам сказали зібратись всім у лабораторії. Невдовзі приїхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звідти 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину”²².

Сто студентів у листопаді 1942 р. були відправлені до Райху з Київського медичного інституту²³. Зі свідчень О. Згуровець, яка навчалася в ті часи в Черкаському педінституті, дізнаємося, що студентський контингент закладу постійно зменшувався через небезпеку примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини²⁴. Аналогічні рейди проводилися окупантами також по кінотеатрах та театрах.

Певні плани окупанти пов’язували і з відновленням шкільництва: по-перше, навчання дітей у школах давало можливість поповнювати середньо-технічні і вищі навчальні заклади, по-друге, гітлерівські функціонери наголошували, що українська школа покликана виховувати повагу до німецької культури, щоб у такий спосіб досягти гарантованого встановлення “нового ладу” на захоплених територіях. Окрім цього, через цілеспрямовану працю українське населення мало зробити свій значний внесок в остаточне знищення більшовизму. Відповідно до цього постулату організовувався навчальний і виховний процес. Перед учителями українських шкіл ставилися такі завдання: виховувати в учнях працелюбність, доброзичливість, акуратність, любов до батьків, повагу до “визволителя України від більшовицького ярма” — А. Гітлера і німецького народу з його культурою. Сільські вчителі, за задумом “нових господарів”, окрім шкільної роботи, повинні були пропагувати серед населення нацистські ідеї, протистояти більшовицькій пропаганді. Тож учитель мав стати таким собі провідником німецьких культурно-політичних цінностей на селі. Німці також прагнули використати вплив учителів на селян для боротьби з партизанами, які були репрезентантами радянського режиму на окупованих землях. Наприклад, представник відділу пропаганди генерального округу “Житомир” на конференції гебітскомісарів у квітні 1943 р., торкаючись цього питання, підкреслював: “Учитель в умовах сьогодення, крім своєї шкільної роботи, повинен вести серед учнів та населення роз’яснювальну роботу: а) викривати ворожу пропаганду; б) роз’яснювати малосвідомій частині населення, яка перебуває під впливом ворожої пропаганди (радянської — В.Г.), що тяжкі умови війни вимагають жертв від українського населення, але вони незначні в порівнянні з німецькими; в) допомагати селянам, особливо при проведенні різних сільськогосподарських кампаній; г) вести роз’яснювальну роботу про нову земельну реформу, яку проводить німецький уряд”²⁵.

Не соромилися окупанти використовувати і працю дітей для своїх потреб. Власне, такі заходи для молоді були не новими, адже фізичну роботу учнів на благо держави в повоєнний і післявоєнний періоди активно використовували також більшовики. Особливо широко така практика спостерігається з весни 1943 р., коли нацистам через постійні відправки “остарбайтерів”, втечу населення до партизанів, наближення лінії фронту конче необхідна була додаткова робоча сила.

Варто зазначити, що працю дітей та молоді німці використовували не тільки на селі, а й у місті. Так, учні київських шкіл залучалися до різних видів робіт після уроків із 13 до 17 год. Наприклад, 90—120 учнів 3—4 класів народної школи № 28 працювали на консервному заводі, а 70—90 учнів упродовж трьох тижнів — на кагатуванні овочів²⁶. У фармацевтичній школі міста Умані студенти окрім навчання займалися збором лікарських рослин, яких на кінець вересня 1942 р. зібрали понад 2 тонни²⁷. “Дніпропетровська газета” у серпні 1942 р. повідомляла, що школярі старших класів м. Запоріжжя взяли активну участь у сільськогосподарських роботах. У село Біленьке на острові Хортиця і відновлені господарства “Запорожець” та “Січ” з міста виїжджало на роботи понад 900 школярів. Крім того, 700 учнів працювали в домашніх господарствах, кожна школа виділяла певну кількість дітей для винищування хом’яків та ховрахів, на боротьбу з якими шкільне керівництво отримало понад 2 тис. пасток. У деяких запорізьких школах діти доглядали 60 тис. шовкопрядів²⁸.

Зацікавлена окупаційна адміністрація була також і у функціонуванні наукових установ, розробки яких активно використовувалися нацистами для експлуатації природних багатств України, налагодженні ефективної роботи сільськогосподарського та промислового господарства. “Всі сили на службу відбудови народного господарства, на службу новому порядку! — так можна стисло схарактеризувати основний зміст цієї роботи (наукової — *В.Г.*), спрямований на благо звільнення народу”, — писав автор статті “Вчені допомагають відбудові”²⁹.

Найбільш пріоритетним напрямом наукових зусиль, на думку І. Верби, німецьке керівництво вважало роботу інституту геології та геологічного музею при Академії наук. Ці установи відразу отримали конкретні настанови стосовно організації науково-дослідних робіт: інститут — ґрунтове опрацювання геології країни та її корисних копалин, музей — виконання замовлень окупантів з нагромадження і систематизації великого картографічного матеріалу, що став основою для геологічної служби німецького командування. Науковці інституту розробляли питання петрографії, стратиграфії, палеонтології, досліджували проблеми Великого Дніпра. У майбутньому передбачалося теоретичне обґрунтування експлуатації вугільного Донбасу, кольорових та чорних металів, руди, пошуку сланців, горючих газів, нафти, родовищ п’єзокварців на Волині, технології виготовлення алюмінію з каолінів. Співробітники музею також інформували німецьких геологів про корисні копалини України³⁰. Окрім вказаних установ, функціонували також інститути математики, фізики, електрозварювання, хімії, біохімії, ботаніки, мінеральної сировини, будівельної та гірничої механіки, які до війни перебували в системі Академії наук.

Наукові установи забезпечували інтереси нацистів і в інших містах. Зокрема, при Дніпропетровському державному університеті влітку 1942 р. був організований науково-дослідний інститут землеробства степових областей України на чолі з проф. Розгоном. Метою інституту визначено комплексне вивчення всіх галузей сільського господарства степових областей України і

допомога у збільшенні обсягів продукції городництва, тваринництва. Інститут мав відділи рільництва, городництва, тваринництва, садівництва, ґрунтознавства, агрохімії, захисту рослин та сільськогосподарської техніки, де працювали відомі в довоєнний час науковці: Чапек, Фомін, Класен, Плюйко, Сторожек, Шевелєв³¹. Крім того, тут діяв відділ хімії (завідувач — проф. В. Ройтер) та об'єднаний фізико-математичний відділ на чолі з Д. Протровим. В інституті працювали 58 науковців, які розробляли 23 наукові теми теоретичного та практичного характеру³².

Згідно з даними М. Ковалю, ряд наукових установ було створено окупантами в Харкові. Ці інститути — вугле-хімічний, металів, двигунів, електротехнічний, фізико-технічний — виконували завдання з військової тематики й підтримували зв'язки з науково-дослідними установами Німеччини³³.

Всі інші напрями наукових досліджень, які мали фундаментальний характер, але не мали безпосереднього прикладного значення, згорталися, оскільки не отримували фінансово-матеріальної підтримки.

Сценічне мистецтво, кінематограф та працюючі музеї в окупованих регіонах за задумом нацистів мали забезпечувати в тилу військових дій дозвілля німецьких вояків та задовольняти їхні естетичні потреби. Власне, для них постановки в українських театрах, оперні концерти та кінофільми виконували своєрідну функцію психологічної релаксації, даючи змогу на певний час відволіктися від труднощів реального життя. Слід зауважити, що кіномистецтво, крім того, було покликане ще й поширювати антирадянську і пронімецьку пропаганду серед українського населення.

Щодо цього слушною є думка українського мистецтвознавця В. Гайдабури, який вважає, що підґрунтям для роботи українського театру в окупації стала його легітимність, санкціонована німцями. Дослідник стверджує, що це не випадковість чи сентимент “арійців”, а зацікавленість в існуванні сцени як розваги для своїх вояків та окупаційної адміністрації усіх рангів³⁴. Про зацікавленість у роботі театру та використання в ньому місцевих артистів говорить і німецький історик Б. Древняк³⁵. Підтримуючи думку про існування театру як розваги для окупантів, В. Удовик зокрема вбачає в цьому і певний пропагандистський хід німців, аби прикрити справжні цілі захоплення українських земель³⁶. Дійсно, театри офіційно підпорядковувалися німецьким відділам пропаганди (а також комендатурам та місцевим окупаційним адміністраціям), тому вони не могли не виконувати, серед іншого, й ідеологічну функцію. Та все ж, на наш погляд, німецька адміністрація вбачала в театрі насамперед один з ефективних засобів забезпечення культурного відпочинку військових. Тому більшість театральних постановок в 1941 р. артисти презентували саме для військовослужбовців, а не для місцевого населення.

Про важливість театру для німецької влади свідчить “Спеціальне розпорядження щодо тилу № 4” від 24 листопада 1942 р., де йдеться про наказ фюрера надавати усім артистам українських художніх труп додаткову продовольчу пайку у розмірах, встановлених для військовослужбовців Вермахту, навіть тоді, коли вони тимчасово виступали перед ними. Продовольство

мало видаватися безкоштовно за рахунок військових запасів. Наказувалося також піклуватися про опалення театрів у холодну пору року³⁷.

Із зрозумілих причин театральні колективи намагалися переорієнтуватися на західно-європейських, здебільшого німецьких, класиків. На сценах Києва, Львова, Станіславова, Коломиї, Маріуполя ставилися п'єси Ф. Міллера, Г. Гауптмана, М. Гальбе, З. Зудермана. Так, перед київською оперою поряд з широким показом української класики ставилося завдання демонструвати і кращі зразки світової. Зокрема, у репертуарі за 1941 р. значилися твори світових композиторів — Верді, Пуччіні, Деліба³⁸. У Житомирському театрі в 1943 р. демонструвалися опери “Мадам Батерфляй” (Пуччіні), “Ріголетто”, “Травіата” (Верді)³⁹. За спостереженнями Н. Хамітова, в цьому частково виявляється і ментальність українського народу, що протягом своєї трагічної історії розвинув специфічну світоглядну толерантність як здатність вбирати в себе елементи інших світоглядних систем, а не відкидати їх⁴⁰.

Разом з тим, значну частину репертуару театрів становили українські класичні твори. Найбільш поширеними серед них були: “Наталка Полтавка” І. Котляревського, “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемівського, “Циганка Аза”, “Маруся Богуславка”, “За двома зайцями” М. Старицького, “Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ'яненка тощо.

Інколи в українських театрах виступали німецькі артисти або солдати союзницьких армій. Так, у червні 1942 р. у місті Юзівці (Сталіно) в театрі естради та мініатюр відбувся концерт німецького піаніста Фріца Брахмана, який виконав твори Бетховена, Ліста, Шопена, Пуччіні, Штрауса, а 1 травня 1943 р. у Горлівці — спільний концерт місцевих та німецьких артистів, якими керував берлінський балетмейстер Дрозд. У театрі “Кабаре” в Луганську поряд з місцевими виступали італійські та німецькі актори. Тут виконувалися різноманітні народні танці, українські, німецькі, італійські пісні, класичні твори, наприклад, арії з опер, гімнастичні номери, навіть сеанси телепатії та гіпнозу⁴¹. В Житомирі словацькі військові в місцевому театрі неодноразово влаштовували показові концерти, як для військових, так і українського населення. Один з таких виступів організувала дивізія безпеки 19 березня 1942 р. (з нагоди третьої річниці державності Словаччини): співали капела і хор, організовані з солдатів⁴².

Частими гостями в українських театрах опери та балету були вищі німецькі чільники. У рамках інспекційної поїздки Україною в Київській опері на виставі “Капелія” в червні 1942 р. побував А. Розенберг. Окрім опери, райхсміністр відвідав також українські святині — Печерську Лавру та Софіївський собор і здійснив прогулянку на моторному човні по Дніпру⁴³. Г. Герінг у вінницькому театрі слухав оперу “Кармен”, після якої схвально відгукнувся про гру артистів і досягнення місцевого театру. Негативне враження на райхсмаршала справили виснажені голодом балерини, тому він розпорядився, аби місцева влада видавала артистам продуктів пайки⁴⁴. У листопаді 1941 р. Житомирський театр відвідав президент Словаччини Тісо, де прослухав оперу “Запорожець за Дунаєм”. Разом з ним були присутні міністр обо-

рони республіки генерал Ф. Чадлош, шеф німецької військової місії в Словаччині генерал Отто, комендант місцевої словацької дивізії А. Мала. Після опери Тісо, зачарований грою українських артистів, виділив на потреби театру 50 тис. крб⁴⁵.

Німці дуже активно використовували в пропагандистських цілях кінематограф, а основним завданням кіностудій вважалося поширення антирадянської пропаганди⁴⁶.

Відповідальним за проведення кінопропаганди на східних окупованих територіях було Верховне командування Вермахту і створене в листопаді 1941 р. центральне фільмооб'єднання "Схід", філії якого розташовувалися в Ризі ("Остландфільм") та Києві ("Українфільм"). Керівництво цими установами здійснювали німці, а рядовими виконавцями були місцеві жителі. Все керівництво кінопроцесом у райхскомісаріаті згідно з постановою Е. Коха від 8 грудня 1941 р. покладалося на "Українфільм"⁴⁷.

Частина таких фільмів, як стверджує В. Удовик, фінансувалася з приватних джерел, а зйомки виконувалися на замовлення німецьких фірм. Це фільми "Тютюн" (про процес виробництва на тютюновій фабриці), "Штрафо" (про діяльність однойменної німецької тракторної контори), однак більшість цих стрічок через затяжний характер їх перевірки не дійшла до кінопрокату в окупованій Україні⁴⁸. На кінець 1942 р. товариство "Українфільм" організувало свої представництва в кожному генеральному окрузі.

Загалом згідно з даними черкаської газети "Українська думка" на 1943 р. в райхскомісаріаті працювало 265 кінотеатрів⁴⁹.

Як правило, українському населенню демонструвалися пропагандистські фільми про життя німецьких селян, А. Гітлера і Вермахт, а також кінохроніка. Наприклад, у червні 1942 р. керівник генерального округу "Житомир" Клем запросив до кінотеатру м. Житомира значну кількість селян з сіл Піски та Сінгури з метою перегляду тижневика про прийняття їх земляків А. Розенбергом. Додатково глядачам показали кінофільми про життя німецьких робітників, селян і умови життя українських "остарбайтерів"⁵⁰. Крім того, відбувся перегляд кіножурналу про урочистості в селі Стрижака Коростишівського гебіту з нагоди одержання селянами земельних ділянок в особисте користування. Власне, такі заходи нацистів, спрямовані на пропагування приватної власності на селі, справляли враження на українських селян і жваво обговорювалися. Були випадки, коли люди, аби подивитися кінохроніку, проходили значні відстані (жителі с. Рокитне з цією метою прийшли до Білої Церкви за 45 км)⁵¹.

Однак повністю реалізувати свої задуми в даному питанні окупантам не вдалося, в першу чергу через погане технічне забезпечення наявних студій та підприємств кінопрокату.

Українські самостійницькі сили у відновленні культурного життя вбачали в першу чергу можливість поширити серед місцевого населення райхскомісаріату та військової зони свою ідеологію та спробувати "розбудити" національну свідомість українців, використавши її в боротьбі за незалежність України. Плекалися також надії на відновлення суто української національ-

ної культури. Реалізувати свої плани оунівці намагалися практично в усіх галузях культурного життя. Виняток становило тільки кіно, що перебувало під абсолютним контролем німців.

Щойно після захоплення німецькими військами значної території республіки українські націоналісти отримали можливість розгорнути культурно-освітню діяльність у всеукраїнському масштабі, вони відразу скористалися нею сповна. Основний тягар роботи покладался на похідні групи та освітньо-культурний сектор оунівської мережі, завданням яких стала організація національних форм культурного, економічного, політичного й релігійного життя.

Певну роль в цій роботі в райхскомісаріаті оунівці відводили і культурно-освітнім організаціям на кшталт “Просвіти”, “Жіночої служби України” (“ЖСУ”), “Союзу українського національного студентства” (“СУНС”), “Січі”. Так, один із тодішніх представників інтелігенції Т. Гречаний з цього приводу писав: “Наше завдання — відбудувати зруйновану жидо-більшовиками українську національну культуру. Досвід показав, що дієвою організацією в цій справі розвитку української культури є “Просвіта”. Це добровільне українське товариство займається виключно культурними справами. Організацією лекцій, концертів, вистав, вивченням побуту та етнографії краю. Українська інтелігенція повинна об’єднуватися навколо “Просвіти”, проводити плідотворну роботу в розвитку української національної культури”⁵².

Задекларована мета “Січі” — налагодити виховання підростаючого покоління у дусі національної єдності, досягнення якої передбачалося здійснити за допомогою організації культурно-спортивного життя в області, районі, селі⁵³. Після створення у Вінниці восени 1941 р. “ЖСУ” в пресі зазначалося: “Організовано... товариство “ЖСУ”, обов’язком якого є зорганізувати навколо себе жіноцтво від 18 років і виховувати з них почесних громадянко-націоналісток, гарних матерів, що виховували б борців, відданих справі Країни, цілої Нації”⁵⁴.

Намагаючись відродити національно-визвольні прагнення серед населення Наддніпрянської України, культурно-освітні товариства за задумом оунівців проводили і святкові зібрання з нагоди річниць боротьби українського населення за незалежність, на яких лунали патріотичні промови, читалися реферати з історичної тематики. Так, у Кремінці 4 лютого 1942 р. заходами місцевої “ЖСУ” відбулися святкові зібрання з нагоди річниці Крут. Святкування закінчилися співанням гімну “Ще не вмерла Україна”, перед яким було прочитано історичний реферат на тему подій під Крутами⁵⁵. В містечку Володимир 1 лютого 1942 р. місцева “Просвіта” провела урочисту панахиду, присвячену двом датам — 22 і 29 січня⁵⁶. “Просвіта” м. Хмільника за підтримки інспектора шкіл Мудрика на базі двох середніх шкіл міста організувала вечір, присвячений українському національному відродженню. На вечорі читали поезії Т.Г. Шевченка, Л. Українки та інших українських поетів⁵⁷.

Велике значення надавали оунівці й відновленій системі освіти. Завдяки вдало проведеним роботам в школі українські націоналістичні сили сподівали-

ся поширити свій вплив на підростаюче молоде покоління, яке в майбутньому становило б основу українського війська у боротьбі за незалежність. Ще до початку руху похідних груп їхні керівники отримали чіткі інструкції щодо своїх дій на Сході України, в яких зазначалося: “Нашим головним політичним завданням на Східній Україні є побороти більшовицьку ідеологію, звертаючи при цьому увагу на суспільно-професійні і культурно-виховні процеси. У сфері освіти слід прагнути до того, щоб шкільними справами керували свідомі українські учителі. Виховання молоді проводити на національно-державницькій основі”⁵⁸.

Аналогічну мету оунівці переслідували у справі відродження театрального життя. “Завдання українського театру — стати затверджувачем нової доби своєї нації, — наголошувалося на сторінках житомирського часопису “Перемога”. — Гукнути на весь світ, що ось ми, українці, нас тисячі років гнітили, принижували, фізично винищували, але душі наші не розпорошили. Ми знову сильні й охоче беремось до праці. Зараз нашим завданням є виховувати глядача в національному дусі. На сцені повинна пройти галерея кращих героїв — синів нашої України, з усіма їхніми прагненнями і думками. Оспівати всю тугу і радість нашого великостраждального народу!”⁵⁹. Для представників ОУН театр також був одним із ефективних заспособів масової агітації і поширення національної ідеї серед населення Наддніпрянської України.

Активну боротьбу в культурницькій сфері за вплив на населення окупованих територій з кінця 1942 р. проводив і радянський рух Опору. Варто зазначити, що радянські підпільники на відміну від нацистів і українських націоналістів спочатку ніяких планів щодо культурного життя не мали, помилково вважаючи, що на співпрацю з окупантом місцеве населення не піде. Тому спочатку вони спокійно, навіть індиферентно, поставилися до відкриття театрів, навчальних закладів, культурно-освітніх установ. Втім, з часом керівники радянського руху Опору, відчуваючи, що втрачають тут свої позиції, почали поширювати контрпропаганду, намагаючись витіснити звідси політичних опонентів.

Подаючи звіти про політичне і морально-психологічне становище населення загарбаних гітлерівцями територій, партизани спочатку неодноразово вказували на відновлення культурного життя, при цьому не забуваючи зазначити, що системності в цьому питанні немає, а відкриті школи, театри, створені культурно-освітні організації діють локально. Так, командир Житомирського партизанського з’єднання С.Ф. Маликов у своєму звіті на початку 1943 р. про ситуацію в окупованій Житомирській області на ім’я М.С. Хрущова писав, що тільки в Словечанському районі німці відкрили 32 початкові школи, в яких навчалось 1600 дітей. Для порівняння, до війни тут працювало 42 школи, в яких навчалось 3560 дітей. Відвідування шкіл у районі становило 15—20 відсотків⁶⁰.

У таємній доповідній записці Українського штабу партизанського руху, надісланій в 1942 р. на адресу Центрального комітету КП(б)У, з цього приводу повідомлялося: “У ряді міст України — Львові, Тернополі, Станіславі,

Сталіно, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві відкриті ряд театрів — музично-драматичних та драматичних. Репертуар театрів складається з п'єс “Запорожець за Дунаєм”, “Наталка Полтавка”, “Назар Стодоля”, “Сорочинський ярмарок”, “Вій”, які переробляються на націоналістичний лад. Крім цих постановок, окупаційна влада включає до репертуару п'єси авторів з числа українських націоналістів, засуджених у свій час радянськими судовими органами за контрреволюційну діяльність... З наведених вище матеріалів видно, що фашистським окупантам і націоналістичним виродкам всупереч всім їхнім репетуванням про “відродження” української культури не вдалося нічого”⁶¹. Такі звіти свідчать про доволі приблизне уявлення керівників радянського руху Опору стосовно дійсної ситуації в цьому секторі, адже в 1941—1942 роках в культурному житті спостерігалось значне поживлення.

Лише на кінець 1942 р., коли партизанський рух в Україні почав набирати сили, радянське керівництво зрозуміло, що відкриті навчальні заклади, діючі культурно-освітні організації та театри можна використати як один із засобів у боротьбі з нацистами за вплив на місцеве населення. Ще восени 1942 р. оперативна група розвідників НКВС УРСР повідомляла М. Хрущову про активну пропагандистську роботу ОУН серед молоді у східних регіонах України. Пропаганда спрямовувалась на виховання української молоді в дусі національно-державницьких традицій у культурно-освітніх організаціях “Просвіта”, “Січ”, “Жіноча служба України”⁶². Намагаючись перешкодити таким діям українських самостійницьких сил, у Кремлі на грудень—лютий 1942—1943 рр. розробили так званий “план пропагандистської і агітаційної роботи ЦК ЛКСМУ серед молоді окупованих областей”. Враховуючи антирадянські заходи в цій царині, з одного боку — ОУН, а з другого — нацистів, на нашу думку, ймовірно, радше слід говорити про контрпропагандистські акції. Згідно з цим документом роботу серед молоді слід було проводити таким чином, щоб отримати резерви для поповнення партизанських загонів. Майже в кожному партизанському загоні для підпільних комсомольських організацій були розроблені практичні поради щодо проведення політичної роботи серед молоді, яка перебувала у складі різних культурно-освітніх організацій⁶³.

Велику увагу радянські підпільники приділяли навчальним закладам, намагаючись обмежити тут нацистську і оунівську ідеологію до мінімуму. Відповідно підготовлена молодь, проникаючи на різні навчальні курси у сільськогосподарські та ремісничі школи, створювала там невеличкі мобільні підпільні групи, робота яких спрямовувалась на поширення в містах агітаційних комуністичних листівок, псування обладнання ремісничих шкіл тощо.

Д. Медведєв у своїй книзі “На берегах Південного Бугу” писав, що відкриття різних курсів, шкіл було для підпілля відкритою перспективою⁶⁴. Так, у приміщенні Вінницького педінституту німці восени 1942 р. організували курси для вивчення німецької мови для всіх бажаючих, повідомивши про це через окупаційну пресу. Згадуючи про ці курси, Д. Медведєв зазначав: “З'ясувалося, що ніяких пільг курси не надавали, це був своєрідний культурний

захід міської управи... однак на цих курсах було чим зацікавитися: тут збиралося багато молоді, і навряд чи всі приходили сюди, щоб вивчити мову. Під час занять у коридорах завжди лишалося десятка два дівчат та юнаків. Вони стояли групами, не поспішаючи на урок. У вільних класах можна було побачити молодь, яка грала в шахи і доміно. Тут ніхто не заважав зустрічатися і проводити вечори, як забажається⁶⁵. В результаті за досить короткий час вінницькі підпільники створили на курсах невеличку групу.

Аналогічні групи існували в сільськогосподарських, ремісничих та медичних школах Вінниці та Житомирській медичній школі⁶⁶. У жовтні 1942 р. в складі п'яти осіб — С. Дудківського (керівник), Ф. Дудківської, О. Нижнікової, М. Каллатюк та М. Путівка було створено підпільну організацію у Вінницькій медшколі. Її учасники викрадали зброю, медикаменти, проводили агітаційну роботу серед учнів старших класів, попереджаючи їх про можливість вивезення на роботи до Німеччини⁶⁷. Відповідна організація існувала в міському медінституті, аж доки в кінці 1942 р. німці її розконспірували й частину учасників розстріляли, а іншу відправили на примусові роботи до Райху⁶⁸.

Намагалися радянські підпільники поширити свій вплив і на учительські кадри. Та активну роботу в цьому плані вели й українські самостійницькі сили. Тут вони також мали певні успіхи. З кінця 1942 року, дізнаючись про перебіг подій на фронті, частина освітян перестала втручатися в процес перевиховання молоді на засадах українського націоналізму й пропагованого гітлерівцями націонал-соціалізму, передбачаючи, що це може обернутися для них репресіями після повернення радянської влади. Тому, щоб не нажити собі ворога в особі більшовиків, одна частина викладачів виконувала свої обов'язки формально, інша — пропагувала серед дітей комуністичну ідеологію, таємно користуючись радянськими підручниками, використовуючи матеріали зведень Радінформбюро, розповідаючи правду про стан справ на фронті. Були й такі, хто залишав викладацьку роботу і йшов до партизанських загонів, або, залишаючись на ній, всіляко допомагав підпільникам. Так, з поширенням радянського руху Опору на Поліссі викладачі медичної школи міста Житомира Горбов, Соколов, Данилов пішли до місцевих партизанів⁶⁹. Ректор Вінницького медичного інституту проф. Ган та його колеги проф. Короленко, проф. Гульницький, залишаючись на викладацькій роботі, неодноразово допомагали місцевим підпільникам медикаментами, лікували їх у себе на квартирах⁷⁰.

Більш слабкі в психологічному плані педагоги, зіткнувшись з радянською агітацією, кидали освітню роботу, сподіваючись у майбутньому уникнути репресій. Наприклад, директор школи села Здань-Боярка Вдовиченко в рапорті на ім'я інспектора освіти Житомирської області повідомляв, що вчитель його школи А. Єфимов, прийнявши 23 січня 1943 р. четвертий клас, трохи пропрацював і самовільно розпустив учнів по домівках, а сам більше не з'являвся у школі⁷¹. Ті ж освітяни, які не піддавалися агітації, нерідко знищувалися підпільниками. Зважаючи на вищесказане, окупаційна влада змушена була подекуди закривати школи через відсутність гарантій, що викладання в них ведеться не в більшовицькому напрямку.

Як бачимо, кожна з політичних сил мала свої погляди і плани в культурному секторі та намагалася їх реалізувати на практиці. Найбільшою мірою це вдалося українським націоналістам. Спочатку німців цікавила тільки культурно-розважальна галузь. Тому оунівці, користуючись відносною свободою дій, зуміли досягти значних успіхів у всіх ділянках культурно-просвітницького життя. Члени похідних груп, прийшовши на територію України разом з німцями, зуміли без перешкод проникнути в усі сфери суспільного життя та проводити там свою роботу. В одному із партизанських звітів щодо цього повідомлялося: “Бандерівці ведуть спеціальну пропаганду серед жінок і молоді. Крім того, намагаються розставити своїх людей в культурних, наукових та інших неполітичних організаціях з метою ведення там роботи в націоналістичному дусі... Велике значення надається українському культурному об’єднанню “Просвіта”⁷².

Навіть після розгрому нацистами певної частини ОУН (кінець 1941 — початок 1942 року), останні, досконало володіючи навичками конспіративної та підпільної роботи, зуміли протягом всього періоду окупації певним чином впливати на культурне життя. Підтвердженням цього є низка німецьких повідомлень.

Так, начальник СД Києва у своєму звіті за 15 серпня 1942 р. писав: “Вплив націоналізму помітний у національно-наукових течіях. За останнє півріччя “Союз вчених” і медичний інститут стали осередками націоналістичної роботи. В минулому півріччі в інститут вступила значна кількість студентів із Західної України, які принесли з собою радикальний націоналістичний вплив. Нами було вжито заходів, щоб особи, постійне місце проживання яких розташоване поза межами Східної України, не допускалися в Київ. За наявними у нас даними другим містом-центром національного руху спротиву є Вінниця”⁷³. У наступному німецькому документі щодо цього повідомлялося: “Встановлено, що політичне виховання молоді ОУН перебуває в руках українських молодіжних організацій... Українська молодь систематично збирається вечорами, проходить спортивну підготовку, а також вивчає політичну лінію бандерівської групи. Щоб зовні мати легальний характер, організації відповідають, що всі зібрання молоді проходять зі спортивною метою, влаштовуються тренування, а далі можна спостерігати, що в зв’язку зі спортивними тренуваннями проводяться військові вправи, які виконуються згідно з військовими постановами ОУН”⁷⁴.

У театрах оунівці також отримали значний вплив, влаштовуючи сюди на керівні посади своїх людей і намагаючись через них впливати на репертуар (включаючи п’єси українського національного спрямування), проводити просвітницьку діяльність. Часто перед виставами артисти читали лекції з української історії та культури. Осередки націоналістичного підпілля діяли в театрах Вінниці, Житомира, Чигирин, Луцька, Ровно і багатьох інших. Варто зауважити, що в театрах діяли не тільки оунівські підпільники, а й радянські (Чигирин, Новгород-Сіверський, Вінниця). Справа в тому, що постійні переїзди театральних труп з одного міста до іншого давали змогу підпільникам часто бувати в різних районах, а отже, безперешкодно збирати різну інформацію або ж виконувати функції зв’язківців.

Відверто національно-державницька політика оунівців у галузі освіти й культури, спрямована на пробудження національної свідомості населення, відродження українських державотворчих ідей, спричинила побоювання окупантів. Тому вони змушені були якимось чином реагувати на такий стан речей. Аби обмежити присутність оунівців у шкільному секторі, німці з осені 1942 р. ввели для кращого контролю роботи вчителів у місцевих школах посади шкільних радників при гебітскомісаріатах та районних інспекторів. Першим належало загальне керівництво шкільними справами в гебіті, зокрема призначення вчителів до районних шкіл. Інспектори, в свою чергу, підпорядковувались радникам і контролювали виключно роботу шкіл⁷⁵. На ці посади призначали ретельно перевірених, лояльно налаштованих до Райху людей, що значно зменшувало шанси вчителів з середовища ОУН потрапити в школу.

Керівництво театральною справою з часом також все більше стає прерогативою німців. Вони посідають місця директорів, режисерів, диригентів. Так, диригентом Київської Великої опери був Вольфганг Брюкнер, режисером Юзівського театру — Тоні Гражбергер, художнім керівником київського «Кляйнсттеатру» — Ганс Телен⁷⁶.

Виявлені нацистами прихильники або члени ОУН, як правило, заарештовувалися і згодом знищувалися. В червні 1942 р. згідно з повідомленнями українських націоналістів у Кам'янець-Подільському педінституті німці заарештували понад 30 студентів і декількох викладачів. Усіх, хто підозрювався в націоналізмі, розстріляли⁷⁷. Знищили окупанти й директора житомирського театру Клепаченка як прихильника ОУН. Всіх артистів драматичної групи села Погребище (Вінницька область), заарештованих у січні 1942 р. за звинуваченням у приналежності до оунівської підпільної мережі, німці також закатували⁷⁸. У містечку Троянів (Житомирська область) за націоналістичну діяльність у 1942 р. розстріляли шкільного референта райуправи Бугайчука. Восени 1942 р. у Чуднівському районі заарештували завідувача районного відділу освіти та кількох директорів шкіл, причетних до випуску букваря націоналістичного змісту⁷⁹.

В такий самий спосіб вони чинили і з виявленими радянськими підпільниками. Трагічно закінчилася діяльність театру в Новгороді-Сіверському, під дахом якого режисер Й. Смолянський організував молодіжне антинацистське підпілля. Виявивши підпільників, німці у квітні 1943 р. керівника розстріляли, а інших учасників відправили на каторжні роботи до Райху⁸⁰. Київське СД в 1942 р. розкрило і знищило місцеву комсомольську організацію, яка займалася веденням антинімецької пропаганди в навчальних закладах міста⁸¹.

Однак незважаючи на терор, присутність як націоналістичної, так і радянської ідеології в культурній сфері відчувалася до завершення періоду окупації.

Слід зазначити, що не вся інтелігенція, задіяна в культурницьких процесах, підтримувала певну ідеологічну платформу: були й такі, хто пішов працювати в дану сферу, залишаючись повністю аполітичними. Причини, що спонукали їх до таких дій, були різними. М. Коваль, наприклад, виділяє се-

ред них декілька: пристосуванство — переважна більшість людей не вірила в повернення Червоної армії, тому прагнула пристосовуватися до нових реалій життя. Роль додаткового фактора, що сприяв прийняттю цього не простого з моральної точки зору рішення, за визначенням дослідника, стало почуття кривди від радянської влади та антипатії до неї. Інший мотив — меркантильний: дехто цинічно розраховував добре влаштуватися в умовах “нового порядку”. Остання причина — це ідеалістичне прагнення прислужитися своїм співгромадянам у важкий для них час⁸². На нашу думку, можна виокремити ще декілька причин: соціальні — йдучи на роботу в окупаційну культурну сферу, українські інтелігенти в першу чергу прагнули забезпечити собі і своїм сім'ям можливість виживання в ті нелегкі часи. Зокрема, робота в театральній сфері давала можливість отримати, крім зарплатні (яка здебільшого була незначною, враховуючи гіперінфляцію), і продуктову пайку. Те ж саме спостерігалось в наукових установах і навчальних закладах. Психологічні чинники виявились у тому, що під тиском невизначеності в завтрашньому дні окремі люди, займаючись улюбленою справою, намагалися отримати певну психологічну розрядку. А природне бажання захистити себе реалізувалося через прагнення одержати посвідку працівника, яка до осені 1942 р. автоматично звільняла від примусового вивезення на роботи до Німеччини.

Таким чином, різні політичні сили на окупованій території України прагнули використати культурно-освітню сферу в своїх інтересах. На певних етапах кожна з них мала тут свої успіхи і невдачі.

Однією з недостатньо досліджених проблем історії Другої світової війни залишається фізкультура і спорт у період німецької окупації. Історики радянської доби намагалися висвітлювати цю проблему під ідеологічним кутом зору, не заглиблюючись у дійсний стан речей. В основному йшлося про стагнацію спорту, жахливі побутові умови спортсменів та їхню героїчну боротьбу на фронті із статистичними даними про тих, хто вижив, загинув, був нагороджений орденами та медалями за бойові і трудові заслуги. При цьому поза увагою лишалися питання роботи спортивних товариств та часткового відновлення змагань на окупованих територіях, які часто збирали повні стадіони або зали глядачів.

Чи не єдиним проявом спортивного життя в окупованій Україні в повоєнний час вважалися футбольні матчі влітку 1942 р. між командою “Старт”, що головним чином складалася з гравців київського “Динамо”, та німецькими і угорськими військовими частинами, і то тільки тому, що кілька українських футболістів 18 серпня 1942 року були заарештовані за приналежність до органів НКВС, а згодом (М. Трусевич, І. Кузьменко, А. Клименко) розстріляні в концтаборі на Сирці.

Такий поворот подій став імпульсом для радянської пропаганди під час звільнення України від німецьких загарбників. Дізнавшись про цей інцидент, радянські засоби масової інформації повідомили, що вся команда після переможного матчу 9 серпня 1942 р. над командою “Флакельф” була розстріляна німцями, а Л. Кассіль в “Известиях” за 6 грудня 1943 р. назвав цю

гру “матчем смерті”. Немає сенсу детально зупинятися на розгляді цієї проблеми, адже протягом кількох десятиліть про цю гру було написано як радянськими, так і українськими дослідниками багато матеріалів різного ґатунку. Одні намагалися зобразити динамівців героями, інші засуджували їхні дії. З часом навколо матчу виникла маса міфів та легенд, на яких виросло не одне покоління. Тільки в роки незалежності України Д. Малаков⁸³, В. Пристайко⁸⁴ і Г. Кузьмін⁸⁵, спираючись тільки на факти та документи, розглянули ці події без ідеологічних нашарувань і спростували міф про “матч смерті”.

Для початку слід зауважити, що футбольні матчі в Києві були не поодиноким явищем на окупованій території України. Аналогічні зустрічі німецьких і українських команд відбулися в багатьох містах: Дніпропетровську, Львові, Одесі, Кіровограді, Херсоні, Ровно, Житомирі. Більше того, не тільки футбольні змагання організовувалися в період окупації. Місцевими ентузіастами за підтримки українських патріотичних сил також було відновлено волейбол, баскетбол, бокс, легку атлетику, гімнастику, шахи, шашки. Менш поширеними були хокей, настільний теніс, ковзанярський біг, лижний спорт, плавання.

Практично в повному обсязі всі види спорту були представлені в дис-трикті “Галичина”, а в райхскомісаріаті “Україна” і “Трансністрії” — переважно футбол, бокс, баскетбол, волейбол, шахи, шашки, рідше — гімнастика, легка атлетика. При цьому слід зазначити: якщо в двох останніх окупаційних територіальних утвореннях вони зосереджувалися у відповідних гуртках або секціях, то в Західній Україні було створено низку спортивних ліг (футбольну, волейбольну, баскетбольну), де постійно проводилися змагання.

Природно, що аналізуючи функціонування спорту в період окупації, перед нами виникне ряд питань: як до такого явища ставилися представники тодішньої влади, в даному випадку німці та румуни? На кого покладалася організація цієї справи? Звідки надходила фінансова-матеріальна підтримка, без якої неможливо налагодити жодної справи? Які причини спонукали українських спортсменів брати участь у змаганнях різного ґатунку, незважаючи на важкі умови тогочасного життя?

Відразу потрібно зауважити, що в розгортанні спортивного життя українці не мали повної автономії. Кожен крок доводилось погоджувати з представниками німецької влади. Так, керівник Українського Центрального Комітету (УЦК) В. Кубійович зазначав, що всі спортивні товариства в Західній Україні діяли “за тихою згодою німців і під їх контролем”⁸⁶. Голова спортивної секції Києва Дубяньський 25 січня 1942 р. отримав від представника німецької влади Ріка конкретні завдання щодо налагодження функціонування стадіонів, організації для німців водної бази, відкриття шахового клубу⁸⁷.

Ставлення окупантів до відновлення спорту на окупованих територіях не було негативним, як скажімо, до функціонування вищих навчальних закладів гуманітарного типу. Власне, вони сприймали це явище радше позитивно з двох причин. По-перше, для німців, як і для українського населення, спорт

виконував функцію своєрідного психологічного розвантажувача. Відвідуючи спортивні змагання, або безпосередньо беручи в них участь, люди на певний час відривалися від реальної воєнної дійсності, де на них на кожному кроці чигала смертельна небезпека. Капітан румунської військової футбольної команди “Крим” Метан, перебуваючи в Одесі в 1943 році, з цього приводу говорив: “Війна нам анітрохи не заважає займатися спортом, який полегшує всю скруту бойової обстановки”⁸⁸. По-друге, окупанти намагалися спорт використати і в пропагандистсько-політичних цілях. Особливо чітко це простежується у футбольній царині. Розуміючи, що організацію та проведення футбольних україно-німецьких поєдинків можна використати з певною вигодою для себе, нацисти дозволяли друкувати в окупаційній пресі повідомлення про день, час і місце проведення матчу, або його результати з інформацією про те, що відбувалося на футбольному полі. При цьому повідомлення про зіграні поєдинки, наприклад, у Житомирі, часто друкувалися в львівській пресі, і навпаки. Інколи організатори намагалися таким матчем надати помпезності й українського національного забарвлення. Яскравим прикладом цього є виконання духовим оркестром міста Бердичева напередодні гри гімну “Ще не вмерла Україна”⁸⁹. В більшості випадків по завершенні поєдинків на стадіонах відбувалися танці.

Зрозуміло, що займатися спортивними організаційними моментами окупанти не збиралися, тим більше вони не були знайомі з місцевою системою функціонування спортивного життя, тому всю роботу в цій сфері переклали на плечі української адміністрації та ентузіастів, власне з середовища яких і надходили такі ініціативи. Центрами відновлення спорту в Україні, як правило, були великі міста, а вже з них українська адміністрація намагалася поширити ці процеси на навколишні території. Особливо чітко це простежується в західних областях, де в багатьох районних містечках (Криниця, Судова Вишня, Терехів, Золочів, Делятин) і селах (Підгірці, Лабове, Щавник) існували спортивні товариства. Практично нічого в цьому плані не було зроблено в сільській місцевості РКУ і “Трансністрії”. У 1941 р. тут спостерігалися окремі спроби налагодити спортивне життя, однак вони не завжди знаходили підтримку серед окупаційної влади.

Тогочасні архівні та періодичні джерела також дають можливість стверджувати, що український спорт у кожній окупаційній зоні мав свої особливості. Так, у “Трансністрії” він, на відміну від дистрикту “Галичина” й РКУ, був комерціалізований і розвивався на професійній основі. Особливо поширеною такою практикою була в боксі, де за кожен вихід на ринг спортсмени, зі слів К. Прохоровича*, отримували від 300 до 500 райхсмарок залежно від статусу бою⁹⁰. У професійних двобоях, які періодично проводилися і скла-

* Корінний одесит у роки окупації міста неодноразово проводив бої з українськими та німецькими боксерами в місцевому цирку. Двічі нокаутом у 1943 і 1944 роках переміг німецького офіцера Вальтера Кнайвельса. На сьогодні Прохорович є віце-командором Союзу яхтингового спорту України. Багато років очолював кафедру фізичного виховання Одеського морського університету (колишній водний інститут). Проживає в Одесі.

далися з 5—12 раундів, суми були значно вищими. Ініціаторами комерціалізації спорту виступали місцеві румунські чиновники та військові. Вони, як правило, опікувалися усіма організаційними моментами.

Велике значення тут надавалося проведенню футбольних поєдинків з професійними командами Румунії. Наприклад, у грудні 1942 р. полковник Брезіляну виїздив до Бухареста задля налагодження контакту між спортивною лігою Румунії і Одеським спортивним дистриктом та організації майбутніх зустрічей в Одесі з баскетболу й футболу⁹¹. Для встановлення тісних відносин між румунськими й одеськими футбольними командами в травні 1943 р. Бухарест відвідав представник губернаторства “Трансністрія” Урдя⁹². В такий спосіб, зробивши міжнародним поєдинкам широку рекламу в пресі, румуни намагалися заробити певний капітал. Все це давало свої результати, на стадіонах збиралася значна аудиторія вболівальників. Саме тому футбольні матчі місцевими спеціалістами і самими футболістами розглядалися через призму підготовки до міжнародних поєдинків, тоді як, наприклад, у Галичині навпаки, зустрічі з військовими командами окупантів місцеві колективи розглядали як підготовчі до окружних чи краєвих змагань.

Найбільшого розвитку спорт у період окупації досягнув у західноукраїнських землях (дистрикт “Галичина”), які за територіальним поділом відійшли до Генерального Губернаторства. Причин цього декілька: по-перше, у краї ще в довоєнний період існували розвинені спортивні традиції, а найголовніше — великий досвід роботи в умовах жорсткого контролю з боку польської адміністрації, що за німецької влади став у нагоді; по-друге, у зв’язку з раповим приходом німців більшість спортсменів не встигла мобілізуватися чи евакуюватися і лишилася на місцях, тоді як в інших регіонах України їх мобілізували на фронт (згодом деякі повернулися, вийшовши з оточення); по-третє, наявність належної спортивної інфраструктури, практично не ушкодженої військовими діями, що давало можливість відновлювати в першу чергу командні види спорту. В райхскомісаріаті “Трансністрія” значна її частина була вивезена радянською владою, інша зруйнована внаслідок військових дій. Наприклад, у Галичині в 1943 р. тільки футбольних команд нараховувалося 64⁹³ (і це тільки ті, що офіційно були задіяні в окружних змаганнях). Крім них існували й такі, що через відсутність коштів не могли грати в турнірах. Врахувавши їх, отримаємо цифру близько 100. Для порівняння, на підставі матеріалів окупаційної преси можемо припустити, що на всій території РКУ існувало не більше 30 команд (автором встановлено наявність 25 колективів), а в “Трансністрії” — десять, три з яких — українські (“Вікторія”, “Буг”, “Глорія”).

Після відступу радянських військ справою спорту в дистрикті займався міський відділ тіловиховання, що розташовувався у Львові (вул. Пекарська, 1)⁹⁴. Власне, він перейняв усі функції радянського комітету фізичної культури та спорту. Головою відділу став проф. Гайдучок, його заступником — Тріль. Під контролем цієї структури перебували всі спортивні споруди, зали, басейни, тенісні корти, спорядження колишніх радянських організацій, які

розподілялися між відновленими спортивними товариствами. Відділ проводив контроль над їхньою роботою, вирішував спірні питання та дбав про спорт у регіоні. Зі слів К. Паньківського, територія українських земель Галичини в спортивному відношенні була поділена на “тіловиховні округи”. Вони не відповідали округам адміністративного поділу, бо були значно більші. У свою чергу спортивні референти, які мали займатися відновленням спорту серед населення, працювали виключно в тих округах, де були відповідні умови та зацікавлені люди⁹⁵.

Значна роль у відновленні змагань відводилася спортивним товариствам, які виникали на базі радянських. За повідомленнями часопису “Львівські вісті” від 31 грудня 1941 р., на даній території з липня до грудня відновили свою роботу 14 таких організацій⁹⁶.

У райхскомісаріаті “Україна” такі функції виконували секції фізкультури та спорту при обласних відділах освіти і культури. Наприклад, у Києві на обліку секції перебувало все спортивне майно міста загальною вартістю 10 млн крб⁹⁷. Були тут також спроби налагодити спортивне життя через роботу спорттовариств на кшталт “Січі”, “Руху”. У “Трансністрії” ці завдання поклалися на спортивний відділ при дирекції культури і просвітництва одеської преторії.

Спільними для усіх трьох окупаційних адміністративно-територіальних утворень були спроби завдяки спорту поширити національну ідею серед молоді. У статті “Спорт як чинник виховання нашої молоді”, надрукованій 1 липня 1943 року в “Краківських вістях”, з цього приводу зазначалося: “Спорт, опертий на здорових підставах, може принести нам велику користь — виховати здорову, натреновану молодь. Але через спорт досягнемо не тільки спортивної і фізичної користі. Залучаючи до спортивних клубів по містах українську молодь, прислужимося також національній справі. Бо в наших спольщених містах є багато молоді, яка хоч і є греко-католицького обряду, не знає рідної мови, в них ледь тліє почуття приналежності до українства. Втягуючи такі елементи до спортивних клубів, можна з них зробити корисних членів нації”⁹⁸. Статті такого змісту вміщувались у періодичній пресі РКУ і “Трансністрії”. Однак декларуючи необхідність залучення до спортивних товариств виключно українців, самостійницькі діячі втрачали можливість збільшити кількість своїх прихильників за рахунок представників інших національних груп населення.

Жодних коштів на відновлення й підтримку українського спорту німці в РКУ і дистрикті “Галичина” не виділяли. Єдине, в чому окупаційна влада допомагала, так це в ремонті спортивної інфраструктури, там, де це було вкрай необхідно. Тільки на ремонт київського стадіону “Динамо”, пошкодженого під час воєнних дій, німці виділили міській управі 250 тис. крб., стадіону по вул. Керосинній — 50 тис.⁹⁹, а міському стадіону “Сталь” у Дніпропетровську, що зазнав пошкоджень під час бомбардувань міста, — 70 тис.¹⁰⁰

Втім, такі дії окупаційних властей не слід сприймати як опікування місцевим спортом. Функціонуючі стадіони працювали в першу чергу для співро-

бітників німецької цивільної адміністрації та вояків вермахту, які дислокувались у тилу. В такий спосіб останнім створювалися всі можливі умови нормального дозвілля, однією зі складових якого вважалися заняття спортом і фізкультурою.

Всі спорттовариства в райхскомісаріаті перебували на самоутриманні. Основним джерелом їхніх доходів були членські внески, прибуток від організації спортивних змагань та підсобних господарств. Єдина допомога від міських управ, на яку могли розраховувати діючі товариства РКУ — отримання приміщень та відстрочки під час погашення орендної плати.

Так, у Києві спорттовариство “Рух”, створене 15 січня 1942 р. Швецовим, мало в своєму розпорядженні їдальню на сто чоловік, де отримали право харчуватися за картками тільки спортсмени і члени товариства, спортивну майстерню та крамницю, в яких ремонтували і продавали спортінвентар для місцевих спортсменів та німців. Від німецьких та угорських футбольних команд, окремих військових на адресу товариства постійно надходили прохання допомогти в придбанні спортивних речей. Щоб якось зарадити в цій справі, Швецов змушений був навіть надіслати листа до секції фізкультури і спорту, в якому прохав передати в розпорядження товариства склад спортивного майна по вул. Олександріївській, 95, зобов’язуючись наявний там реманент привести до ладу, після чого забезпечити ним місцеві команди та спортсменів (клопотання було підтримане)¹⁰¹.

Підсобні підприємства в Києві мала також секція фізкультури і спорту. На 1941 р. планувалося відкрити радіомайстерню, їдальню, крамниці — комісійну і радіоприладів, більярдний зал. Зі слів голови секції Дубяньського, розгортання підсобних господарств мало на меті забезпечити фінансову підтримку фізкультурної роботи. Однак вдалося відкрити лише радіомайстерню та їдальню. Дохід від діяльності майстерні розподілявся таким чином: 53 % від суми надходжень отримував штат робітників, 44 % йшли на покриття інших витрат (відрахування секції фізкультури і спорту, оплати за оренду приміщення тощо). За час роботи майстерні прибуток становив у жовтні 1941 р. — 155 крб., у листопаді — 4146 крб. 70 коп., у грудні — 5242 крб. 90 коп., у першій половині січня 1942 р. — 2293 крб.¹⁰². Невеликий магазин “Спорт” (вул. Михайлівська, 35) утримувало житомирське спорттовариство “Січ”. Він мав два відділи — спортивного та культтоварів — і приносив незначний дохід товариству. У магазині продавалися різні запасні частини для велосипедів, лиж, ковзанів тощо¹⁰³. Крім магазину, “Січ” отримувала кошти від проведених вистав, концертів для жителів міста.

Фінансування фізкультури і спорту в Галичині здійснювалося за такою ж схемою, як і в РКУ, а також частково завдяки надходженням від УЦК та жертвам місцевих прихильників здорового способу життя. Футболіст львівської “України” О. Скоцень, згадуючи ті часи, писав: “Ніяких фінансових дотацій не можна було сподіватися. Вся діяльність спиралася на допомогу і підтримку лише мас населення”¹⁰⁴. Під час організації певних змагань практично переїзд і харчування спортсменів мали забезпечувати місцеві спорттовариства. Так, відділ тіловиховання під час проведення окружних легкоатле-

тичних змагань 1942 р. брав на себе облаштування на ночівлю та приготування їжі, щоправда, за умови, що кожен учасник привезе з собою продукти харчування у такій кількості: 3 кг картоплі, 0,5 кг крупів, 15 дкг масла, 5 яєць, 10 дкг цукру і кави та 1 кг хліба¹⁰⁵.

У “Трансністрії” румунська влада, поставивши спорт на комерційні рейки, надавала і відповідну допомогу. Ті структури або чиновники, які стояли за певними футбольними командами чи боксерськими клубами, забезпечували своїх підлеглих усім необхідним. Наприклад, колективу одеської “Вікторії” (належав міському муніципалітету) для тренувань навіть надавався в зимовий період спортивний зал “Форум” по вул. Ланжеронівській, 24¹⁰⁶ (таку розкіш не могла собі дозволити жодна з команд Галичини, а тим більше РКУ). Повністю всім забезпечували свій спортклуб “Рapid”, де функціонували футбольна команда та школа боксу під керівництвом Г. Астремського, чиновники з управління залізничного транспорту Одеси. Спеціально для клубу навіть облаштували спортзал по вул. Пушкінській, 49¹⁰⁷.

Та все ж спортивне життя в окупованій Україні не було таким масовим, як до війни. Причини цього лежать на поверхні: воєнне становище, відсутність належного фінансування, мобілізація спортсменів радянською владою до армії, постійна праця тих, хто залишився, на окупаційних підприємствах, що заважало проведенню систематичних тренувань тощо. Наприклад, у Західній Україні на 1943 р. нараховувалося 126 спорттовариств з 6930 членами, що приблизно становило 55 чоловік на одне товариство, тоді як до війни — 115¹⁰⁸. Однак з окупацією заняття фізкультурою і спортом не припинилися, як це може здаватися після ознайомлення з відповідними публікаціями радянської доби.

Спробуємо, наскільки це можливо, хоча б у загальних рисах відтворити всю палітру спортивних подій того часу. Вже 24 серпня 1941 р. у Сяноці відбулися перші легкоатлетичні змагання, в яких взяли участь 39 спортсменів і 12 спортсменок з чотирьох місцевостей Сяноцької округи (Балигород, Босько, Загір’я, Сянок). У програмі змагань були метання диску, ядра, а також біг на 100, 400, 1500, 5000 метрів для чоловіків та 100 і 800 — для жінок¹⁰⁹.

Власне, легка атлетика в роки окупації підтримувалась у значній мірі тільки в дистрикті “Галичина”, свідченням чого є проведення тут ряду змагань і побиття шести рекордів довоєнної Галичини в 1942 р. та семи — в 1943 році. Зокрема, у вересні 1942 р. під час проведення XI краєвих легкоатлетичних змагань рекорди було встановлено: у чоловіків — В. Семенюком у метанні диску (42,05 м) і булави (64,96 м); у жінок — в естафеті 4×100 (60,3 сек.), Кобзар-Варцабою у стрибках у висоту (1,45 м), Стефанівською у метанні диска (28,30 м), Керницькою у метанні списа (27,23 м)¹¹⁰. На наступні змагання 4—5 вересня 1943 р. до Львова вже приїхало 275 спортсменів, які встановили на один рекорд більше. Так, у жінок на дистанції 800 м Л. Гадич із Старосамбірської Верховини показала результат 2,47 хв, І. Ковалів зі Львова 80 м пробігла за 15,9 сек., а С. Стахів, О. Штайнер, К. Крупська, М. Туршин покращили попередній результат в естафеті 4 × 100 м, про-

бігши дистанцію за 58,6 сек. У чоловіків у спортивній ходьбі на 100 м рекорд встановив Орловський з дрогобицького Підгір'я з результатом 18,4 сек. Покращив свої минулорічні показники і багаторазовий рекордсмен Семенюк у штовханні ядра — 12,85 м, булави — 65,15 м, метанні молота — 25,61 м¹¹¹.

В інших регіонах окупованої України легка атлетика не мала таких здобутків. Щоправда, кілька змагань вдалося провести в Києві, Житомирі, Білій Церкві, Бердичеві, Дніпропетровську, Кам'янець-Подільському, втім, вони носили радше показовий характер, ніж спортивний, і практично завжди проводились перед початком футбольних матчів або під час урочистостей з нагоди відкриття стадіонів. Так, до святкової програми відкриття Кам'янець-Подільського стадіону були включені показові легкоатлетичні виступи¹¹². Відомий також факт поїздки одеського легкоатлета Старовірського до столиці Румунії у 1942 р. разом з місцевою футбольною командою, де планувалася його участь у змаганнях з бігу на 800 і 1000 метрів¹¹³.

Неодноразово в Західній Україні проводилися крайові чемпіонати і турніри з волейболу та баскетболу. Один з них, що проходив у вересні 1942 року в Станіславові, виграв український тіловиховний гурток зі Скалату (Тернопільський округ), перемігши спортсменів зі Львова. У свою чергу львів'яни отримали тут перемогу в баскетболі¹¹⁴. Чемпіонами крайових змагань з волейболу в 1942 р. у чоловіків стала команда "Скала" (Скалат). У жінок чемпіонство виграли львівські спортсменки з КЛК (Карпатсько-Лещатарський Клуб). Баскетбольними чемпіонами в 1942 і 1943 роках у чоловіків були УТТ (Українське Тіловиховне Товариство) зі Львова, у жінок 1942 р. — УССК (Львів), у 1943 р. — КЛК¹¹⁵.

Подібні змагання в РКУ і "Трансністрії" не відбувалися. Однак в окупаційній пресі трапляються повідомлення про існування в різних містах волейбольних команд. Наприклад, "Українське слово" повідомляло, що в Києві створюється волейбольна команда з першокласних гравців¹¹⁶. Волейбольний гурток існував у Житомирі при просвітянському товаристві ім. С. Петлюри¹¹⁷. В Одесі в 1942 р. діяла навчальна група з волейболу¹¹⁸ та чотири баскетбольні команди ("Вікторія", "Дачія", "ОКФ" і команда університету), які з 6 грудня мали розіграти першість міста¹¹⁹ (факт проведення турніру згодом не засвідчила жодна окупаційна газета).

Проведенню змагань з водних видів спорту сприяло часткове відновлення басейнів. Так, у Львові на кінець літа 1941 р. розпочали роботу три басейни¹²⁰. У наступному році, 27 вересня, в одному з них під егідою голови УЦК В. Кубійовича був проведений турнір з плавання, в якому взяли участь 52 спортсмени з 11 спорттовариств регіону. Перед початком дійства з вітальним словом виступив Кубійович: підбадьоривши учасників, він побажав усім чесної боротьби¹²¹. Не надто високі результати спортсменів свідчили про низький рівень їхньої підготовки. У наступні роки було проведено ще декілька турнірів і все затихло. Крім Львова, були спроби відкрити басейни у Києві і проводити там тренування й різні показові виступи спортсменів. Так, на відкритті Київського палацу спорту в листопаді 1941 р. планувалася пока-

зова гра з ватерполо¹²². Цей вид спорту в окупації не користувався значною увагою українського активу та окупантів, як, наприклад, футбол чи бокс, крім того проведення таких змагань вимагало додаткових зусиль і витрат від організаторів.

Декілька разів на території Західної України проводилися шахові турніри. Один з них, на першість Львова, відбувся влітку 1943 р. Його організатором знову виступив УЦК на чолі з В. Кубійовичем. У змаганнях взяли участь п'ять шахістів: С. Попель, М. Турянський, М. Романишин, Л. Туркевич, Я. Шевчик. 8 липня, в міському будинку по вул. Домбровського, 2, відбулося урочисте закриття турніру. Переможцю Попелю Кубійович особисто вручив фотоапарат та пам'ятну статуетку, віце-чемпіону Турянському — акварель, керівнику турніру, Кобову, — срібний жетон на знак визнання УЦК. Після урочистої частини Попель зіграв одночасний сеанс з 10 бажаними і здобув 8 перемог¹²³. Наступний турнір — індивідуальна першість Бойківщини — пройшов 22—29 вересня 1943 р. у Самборі. Кількість учасників тут збільшилася до 14 чоловік. Перемогу здобув молодий львівський шахіст Шевчик, друге місце посів Попель, третє — Янів¹²⁴. У грудні 1942 р. також пройшов турнір на першість Одеси. Призові місця здобули Грищенко, Коваль, Палавандов¹²⁵. Відомості про проведення таких шахових турнірів в інших містах України відсутні.

Проблемними в усіх окупаційних територіально-адміністративних одиницях лишалися зимові види спорту. Слабка пропаганда, відсутність якісно підготовлених професійних спортсменів та спортивного спорядження не давали можливості проводити змагання високого рівня, а ті, що все ж проводилися, як правило, не вражали результатами. Ось що писала про такі змагання тогочасна преса Галичини: “31 січня 1943 р. відбулися у Львові окружні змагання з бігу на ковзанах на першість Львова. Організація і пропаганда змагань досить слабка, ледь 14 спортсменів з'явилося і тих треба було просити бігти. Каток короткий, невідповідність бігунів призвела до слабких результатів”¹²⁶.

У РКУ і “Трансністрії” зимові види взагалі лишилися поза увагою місцевих активістів. Кволі спроби відновити лижні змагання серед студентів спостерігалися 1942 р. у Вінниці. У Дніпропетровську організатори фізичної культури і спорту планували, що створена місцева футбольна команда в зимовий період буде опановувати ази гри в хокей.

У період окупації практично не проводилися змагання з гімнастики, незважаючи на те, що цей вид спорту був серед популярних. Причини були ті самі, що й у зимових видах. У Західній Україні їх усе ж спробували відновити. Поділивши товариства на дві групи — західну і східну, — планувалося в 1943 р. провести турнір з гімнастики. Референтура тіловиховання УЦК навіть визначила дві перехідні нагороди командам-переможцям (статуетка гімнаста та різьблений кубок)¹²⁷. Низку показових виступів гімнастів також було проведено у кількох містах РКУ, причому всі вони входили до святкової програми відкриття місцевих стадіонів. Наприклад, у Києві 12 липня 1942 р. з нагоди відкриття стадіону урочистості почалися виступом гімнастичної ко-

манди міста в складі 14 чоловік (8 гімнасток, 6 гімнастів). Спортсмени виконували складні елементи (чоловіки на турніку, жінки на брусах). По завершенні дійства преса відзначила високий рівень таких гімнастів, як Ібадулаєв, Шигалевич, Бабінець та Черняхівська¹²⁸.

Гімнастичні виступи були також заплановані під час відкриття палацу фізичної культури Києва. Тут ще восени 1941 р. для тренувань місцевих спортсменів розпочала роботу секція гімнастики¹²⁹. Відповідний гурток існував і в Житомирі при спорттоваристві “Січ”, втім, показових виступів вони не проводили. Відомості про намагання відновити гімнастику на Півдні України відсутні.

Як вже зазначалося, широку популярність серед місцевого населення та німецьких військових в окупованій Україні отримали боксерські поєдинки. Найбільше боїв відбувалося в Києві й Одесі.

Перші боксерські бої в столиці було організовано 12 липня 1942 р. на святі з приводу відкриття стадіону. Тоді на ринг вийшли дві пари боксерів: у середній вазі — Федоров і Томашевський, легкій — чемпіон Києва Червінський та чемпіон СРСР 1935 року Трофимов¹³⁰.

В Одесі поєдинки проходили на професійній комерційній основі і були досить популярними. Серед них на увагу заслуговують бої відомих українських боксерів довоєнного періоду: Ю. Натоптаного, О. Загоруйченка, Г. Астремського. Наприклад, 11 березня 1943 р. в одеському цирку планувалося проведення десятираундового бою між колишнім чемпіоном України Натоптаном та Астремським. Однак згодом через пресу повідомили, що бій перенесли на 18 березня. Квитки на бій коштували від 1 до 5 марок¹³¹.

До речі, в Одесі 9 грудня 1943 р. в приміщенні цирку відбувся перший в історії українського боксу професійний двобій між чемпіоном СРСР 1940 р. О. Загоруйченком і Ю. Натоптаном. Спортсмени навіть підписали контракт, згідно з яким кожен з них за вихід на ринг отримував по 3 тис. райхсмарок (30 тис. окупаційних карбованців), що навіть за умов гіперінфляції вважалося солідною сумою. Також чемпіон СРСР зобов’язувався взяти на себе тренування кращих боксерів “Атлетика”¹³². На нашу думку, цей факт дає всі підстави вважати початком історії професійного боксу України 1943 рік.

У Львові секції боксерів відновили свою роботу ще восени 1941 року. Одним із перших це зробило спортивне товариство “Україна”, розпочавши тренування тричі на тиждень у добре облаштованому спортзалі по вул. Куркова. В організованій секції зголосилися займатися відомі в регіоні боксери, серед них — Білий, Шолдра, Левкович, Ощудляк, Кіт та інші. Також міський відділ тіловиховання кожного понеділка і четверга проводив тренування боксерів інших спортивних товариств¹³³.

Проведення боксерських поєдинків у Галичині відрізнялося від подібних змагань РКУ і “Трансністрії”. У Західній Україні бої мали суто спортивний, змагальний характер, тоді як в інших регіонах вони були майже завжди показові і проводилися на комерційній основі.

Найбільшого розвитку і популярності в період окупації України набув футбол. Особливо чітко це простежується на прикладі західноукраїнських земель. Дані окупаційної преси засвідчують, що футбол в цьому регіоні на

відміну від райхскомісаріату “Україна” і “Трансністрії”, враховуючи воєнний час, перебував на належному рівні і з боку української адміністрації його організації приділялася значна увага. Свідченням цього є порівняно висока чисельність футболістів (2214), які брали участь у змаганнях різного гатунку¹³⁴ (це в декілька разів більше, ніж у райхскомісаріаті і “Трансністрії” разом узятих). “Коли говорити про найбільш популярний у нас спорт, то ним безперечно є копаний м’яч (футбол) — писала газета “Краківські вісті” за грудень 1942 року. — І до війни, і тепер є в нас в кожному місті чи містечку, доволі сильні дружини копаного м’яча. Вони здобули собі нових глядачів та вболівальників на змаганнях”¹³⁵. Власне в цьому не має нічого дивного, адже цей вид спорту був найпопулярнішим і найпоширенішим у регіоні в довоєнний період.

Абсолютна більшість футбольних поєдинків у 1941 р. в Україні мала товариський характер. У РКУ українські команди грали переважно з німецькими військовими частинами один раз на тиждень. У Галичині, як правило, проводили по дві зустрічі — в суботу і неділю. Величезний інтерес в цей період у вболівальників Галичини викликала серія серпнево-вересневих протистоянь двох найвідоміших команд регіону — перемишльського “Сяну” і львівської “України”.

Досягненням футбольного відділу Галичини в 1942 і 1943 роках стала організація змагань на кубок провідника УЦК В. Кубійовича, в яких дозволялося брати участь колективам з усієї території Генерального Губернаторства. Однак у турнірі виступали команди виключно з дистрикту “Галичина”¹³⁶. У перших пробних змаганнях зголосилися грати 50 клубів. Турнір проходив з 16 серпня до 22 листопада. Організація кубкових змагань мала національно-політичний підтекст. У такий спосіб українські патріотичні сили намагалися поширити свій вплив на спортивне життя регіону та піднести авторитет голови УЦК. Не слід також відкидати і спортивні розрахунки організаторів, зокрема спроби в такий спосіб залучити до відновлення спортивного життя в ті нелегкі часи якомога більше людей. В одному з газетних повідомлень стосовно наслідків заснування кубка В. Кубійовича наголошувалося: “Після того заворушилися усі, навіть найглухіші закутини, пробудилися зі сну і взялися за працю. Ба, навіть деякі околиці, в яких до цього часу ніколи не було українського спортивного товариства, такі товариства зорганізували і придбали собі славу, в людьми і Богом забутих місцях”¹³⁷. Двічі переможцем турніру ставала “Україна”.

Два кубкові турніри і стільки ж чемпіонатів міста у 1942—1943 роках було проведено в Одесі. 1942 року чемпіоном міста стала команда “Глорія”¹³⁸, а наступного “А.С.Г.Т” (команда адміністрації губернаторства “Трансністрія”)¹³⁹. Володарями кубка ставали: Міністерства пропаганди Одеси — збірна румуно-німецьких військових частин¹⁴⁰, “Одесской газети” — футболісти “Трансністрії”.

Жодних кубкових турнірів чи повноцінних чемпіонатів міст у РКУ не було зафіксовано. Винятком можна вважати херсонський міський чемпіонат 1942 р., однак він не був доведений до кінця. У київській пресі за 1942 р. є

декілька згадок про намагання українського спортивного товариства “Рух” провести турнір на першість міста, але джерела, які б засвідчували, що він відбувся, відсутні. Окружне товариство “Просвіта” в Ковелі також намагалося організувати з 16 серпня 1942 р. чемпіонат футбольних команд Волині, про що через пресу повідомили всім наявним колективам регіону. Учасники мали приїздити до міста за власний кошт, а всі організаційні питання, пов’язані з переїздом, вирішити в індивідуальному порядку з окупаційною владою. Одразу після проведення футбольного турніру планувалися на 6 вересня легкоатлетичні, волейбольні, баскетбольні змагання¹⁴¹. Втім, з невідомих нам причин вони не відбулися.

У 1943 р. референтурою відділу тіловиховання УЦК на теренах Західної України вперше за всю історію українського футболу була створена єдина суто українська ліга і проведено чемпіонат, який носив офіційну назву “першенство краю” (аналог сучасного чемпіонату України). За звання найсильнішого колективу сперечалися вісім команд регіону. По завершенні сезону переможцем чемпіонату, набравши 23 очки в 14 матчах, дещо несподівано стала стрийська “Скала”. Ще до початку змагань фаворитом вважалася “Україна”, але з 20 пунктами львівські футболісти посіли друге місце, а третім, маючи в своєму активі 19 очок, став “Сян”¹⁴². Чемпіонат 1944 р. не завершився через наближення військових дій до регіону.

На території “Трансністрії” футбол не був таким масовим, як у дистрикті “Галичина”, і зосереджувався навколо одного міста — Одеси. Проте, у 1942—1943 роках у цій царині було досягнуто незначних успіхів. Наприклад, команда “Вікторія” за сезон 1942 року провела 23 зустрічі, з яких 18 виграла, одну зіграла в нічию і чотири прогала, при цьому забила 62 м’ячі і 17 пропустила¹⁴³. Наприкінці серпня 1943 р. на рахунку “Молдови” налічувалося 13 зіграних матчів — 11 перемог, одна нічия та поразка від “Вікторії”¹⁴⁴.

В Одесі в 1942 р. існували три футбольні команди — “Вікторія”, “Буг” і “Глорія” (в 1943 р. перейменована в “Молдову” і підпорядкована Молдавському культурному товариству). Формально в ній мали грати винятково спортсмени молдавської національності, втім, незважаючи на це, в команді і надалі виступали українські футболісти, відомі навіть поза межами Одеси — зокрема, Хижняк, Брагін, Борисович, Табачковський¹⁴⁵. У квітні 1943 р. у місті з дозволу губернатора все ж було сформовано команду, що складалася виключно з молдавських гравців, які проживали в Одесі. Колектив отримав назву “Трансністрія”, власником її був Янушевський, а тренером — Варюшкін¹⁴⁶. Новостворена команда відрзнялася від уже існуючих слабкою організацією гри, тому часто зазнавала поразок. Крім молдавської в місті існували ще дві румунські команди — “Ч.Ф.Р.” (румунські залізничники під керівництвом Степаненка і тренера А. Штрауб) та “А.С.Г.Т.” (складалася з працівників адміністративних установ “Трансністрії”).

Одеські команди між собою поєдинки проводили не часто, в основному керівництво клубів зосереджувалося на протистояннях з колективами, дохід від яких був набагато вищий, ніж від українських, а саме — з Молдови, Румунії та німецьких військових частин.

У райхскомісаріаті “Україна” і в дистрикті “Галичина” проводилися товариські футбольні матчі між українськими командами в різних містах. У цьому плані в РКУ перед вели області, наближені до дистрикту “Галичина”, а саме — Рівненська і Волинська (входили до генерального округу “Волинь-Поділля” — *В.Г.*). Більше того, тут навіть відбувалися переїзди команд з одного міста до іншого, що не спостерігалось більше в жодному генеральному окрузі РКУ. Наприклад, 30 вересня 1941 року в гості до рівненського УСК “Горинь” приїжджала команда УСК “Гарт” зі Здолбунова. Перемогу в зустрічі здобули господарі з рахунком 4:0¹⁴⁷. 26 липня 1942 р., в Костополі гостювала команда УСК “Просвіта” з Рівного. Перемогу святкували господарі з рахунком 7:3¹⁴⁸. Восени цього ж року луцька команда спортивного товариства “Спорт” приймала команду “Юнак” з Дубне і прогала — 1:3. Гра проходила 13 вересня. Через тиждень, 20 вересня, в Ковелі місцева “Просвіта” зазнала поразки від команди Українського допоміжного комітету з Луцька з рахунком 5:0¹⁴⁹. В інших регіонах РКУ українські футбольні команди між собою грали виключно в межах міст, де вони перебували. Кілька таких зустрічей пройшли в Києві, Запоріжжі, Херсоні, Дніпропетровську, Кіровограді, Житомирі.

Можливості для проведення міжміських зустрічей залежали в першу чергу від активності українських спортивних організацій і бажання місцевих ентузіастів. Звичайно, німці не пропонували таких ідей, але інколи йшли назустріч, все залежало від ставлення певного окупаційного чину до українців. Слід брати до уваги й те, що в правобережних областях українськими патріотичними силами дуже активно велася культурно-просвітницька, спортивна, пропагандистська робота, що значно відрізняло їх від східних та південних районів. Не слід відкидати і певні спортивні традиції, що існували тут ще з часів польської окупації, які за два роки радянського панування не могли безслідно зникнути.

Однією з найбільш цікавих сторінок окупаційного спорту стали міжнародні футбольні (рідше — хокейні) поєдинки українських команд з німецькими військовими або професійними колективами, а також боксерські бої (проходили тільки в Одесі).

Загалом за період 1941—1944 рр. на території України лише місцеві футболісти зіграли з німецькими, угорськими, словацькими, румунськими, італійськими військовими частинами більше ста матчів. З них завдяки повідомленням тогочасної преси вдалося встановити результати 111 матчів (зустрічі, які згідно з газетними оголошеннями відбулися, але про їх результат не було повідомлено, до уваги не бралися), 52 з яких припадало на Генеральне Губернаторство, 25 — “Трансністрію” і 34 — РКУ. При цьому статистика таких ігор свідчила не на користь окупантів — 60 виграла українці, 36 — їхні супротивники і 15 завершилися в нічию.

4 поєдинки в 1942 р. львівська “Україна” провела з хокейними командами Польщі, Німеччини, Словаччини і в усіх здобула перемогу. Український журналіст А. Сек стверджує, що після цього гестапо заборонило проведення хокейних зустрічей з українцями, бо “якщо не виграють німці, не виграє ніхто”¹⁵⁰.

З повідомлень місцевих газет “Молва”, “Одесская газета” і “Буг” вдалося встановити, що також в Одесі в період з грудня 1943 по квітень 1944 р. відбулося 16 міжнародних боксерських двобоїв, в семи з яких перемагали українці (причому в трьох з них — нокаутом), п’ять перемог здобули окупанти (дві нокаутом) і чотири завершилися в нічию.

В. Удовик вважає, що футбольні перемоги українців свідчать про кращу спортивну підготовку наших спортсменів¹⁵¹. Втім, такий погляд на дану проблему, яка, власне, не була об’єктом спеціального вивчення історика, є занадто спрощеним і поверховим (до такого висновку він приходять, аналізуючи єдиний результат серпневої гри 1942 р. збірної Василькова і німецької військової частини, що завершилась з рахунком 4:1). Про слабку підготовку німецьких спортсменів, враховуючи їхні тогочасні успіхи на міжнародній арені (Олімпіада в Німеччині 1936 р.) та посилену увагу нацистського керівництва до здоров’я нації, говорити не доводиться.

На нашу думку, більшість перемог українські команди отримували через те, що в їхньому складі здебільшого перебувала значна кількість професійних футболістів, а в німецьких — переважно любителів. Наприклад, в одеських командах під час окупації грали відомі в довоєнний період футболісти Шульдер, Борисович, Зубрицький, Калашников, Гудименко, Орехов, Брагін. Особливий інтерес уболівальників викликала гра улюбленця одеситів М. Табачковського¹⁵² на прізвисько “Микола-табак”, який повернувся з полону; в Західній Україні такими були брати Осип та Олександр Скоцені, Степан і Осип Магоцькі, Карльош і Іван Мікльоші, В. Богурат, В. Кобзар, В. Воробець — їх знав і поважав кожен львів’янин, а в РКУ — Свиридовський, Клименко, Кузьменко, Трусевич, Гундарєв. Слід зазначити, що німецькі футболісти майже всі свої перемоги отримали, граючи з командами тих міст, у складі яких були відсутні професійні гравці (Житомир, Бердичів, Херсон).

У свою чергу німецькі професійні футболісти на початковому етапі війни грали в лізі Німеччини та за збірну, і це забезпечувало їм броню від мобілізації на фронт. До речі, німецька збірна регулярно проводила матчі зі збірними командами своїх союзників. Результати цих поєдинків часто публікувалися в пресі України. Так, про жовтневу гру 1941 р. німців з фінами (6:0) на олімпійській площі в Гельсінкі повідомила житомирська газета “Голос Волині”¹⁵³, вона ж у 1942 р. написала про гру збірних Швейцарії і Німеччини (2:2)¹⁵⁴. “Нове Українське слово” 22 серпня 1942 р. помістило на своїх сторінках звіт про матч між Німеччиною і Румунією (7:0)¹⁵⁵.

Про слабкість гравців німецьких військових частин неодноразово повідомлялося і в тогочасних газетних статтях на футбольну тематику. Наприклад, тижневик “Львівські вісті” після перемоги 26 жовтня 1941 р. “України” над збірною Вермахту-Люфтваффе підкреслював, що “Україна” перевищувала свого противника у всіх ланках (лініях)¹⁵⁶. Після перемоги УССК над “Люфтбаубтайлюнг” 4:1 в пресі писалося: “УССК грав у дуже ослабленому складі, що зовсім не виправдовує його слабкої гри з ще слабшим суперником. Адже “Люфтбаубтайлюнг” був насправді слабкою дружиною. Поодинокі його гравці може й грали колись у копаний м’яч, але крім доброї волі й

крикливості нічого в них з тих часів не залишилося...”¹⁵⁷. “Нове українське слово” після кожного переможного поєдинку футболістів “Старту” також писало про значну технічну перевагу українців над своїми опонентами. “Німецька команда складається з окремих доволі сильних футболістів, але командою в повному відношенні цього слова їх назвати не можна, — наголошувалося в одному з газетних повідомлень після виграного динамівцями в німецької команди “PGS” матчу з розгромним рахунком 6:0. — “І в цьому не має нічого дивного, адже вона складається із футболістів, які випадково потрапили в частину, за яку вони грають. Відчувається брак тренувань, без яких ніяка, навіть найсильніша команда не зможе нічого зробити. Команда “Старт”, як це всім добре відомо, в основному складається із футболістів бувшої команди майстрів”¹⁵⁸.

Непрофесійність гравців-іноземців засвідчував у своїх спогадах безпосередній учасник таких протистоянь О. Скоцень. Згадуючи одну з таких зустрічей, що проходила на стадіоні колишнього клубу “Чарні” між “Україною” та німецькими льотчиками зі скнилівського аеродрому, він зазначав: “Німці не являли собою серйозного противника, бо це була команда не зіграна, підсилена гравцями з інших військових частин. Ми були кращі технікою, зіграністю, взаєморозумінням”¹⁵⁹.

Перші два матчі українців з німецькими військовими відбулися менше як через місяць після початку війни. 17 серпня 1941 р. на полях Житомира і Грубешова (Хомщина, тепер територія Польщі) зустрілися команди місцевих спортивних товариств і збірні дислокованих тут німецьких військових частин. Матч в Житомирі закінчився перемогою німців з рахунком 1:6, а в Грубешові — 4:2 на користь українців.

З весни 1942 року такі зустрічі проводилися вже в усіх окупаційних територіальних утвореннях. Взагалі цей рік за кількістю проведення поєдинків — 43 (в 1941— 16, 1943— 12, 1944—8), можна вважати роком міжнародних футбольних матчів, старт якому дали 6 квітня сяніцький “Лемко” та німецький “Вермахт” (гра проходила на другий день Великодня). Результат зустрічі — 7:2, на користь господарів.

На півдні України футбольні протистояння не набули такої масовості й різнобарвності, як у західних, центральних і східних регіонах, де українці грали не тільки з німцями, а й з італійцями та угорцями. У цьому регіоні українські футболісти абсолютну більшість своїх матчів провели з румунськими професійними командами. Найбільш сенсаційною була зустріч в кінці червня 1942 р. збірної Одеси і національної збірної Румунії, на бухарестському стадіоні “Джувльєшти”. Перемогу в цьому протистоянні з рахунком 3:0 святкували румуни¹⁶⁰.

Спроби проводити товариські зустрічі з професійними командами Австрії, Словаччини та Німеччини зафіксовані і в дистрикті “Галичина”. Навесні 1942 року керівництво словацької команди “Братислава” запропонувало львівській “Україні” провести по два матчі на виїзді і вдома. Керівництво обох клубів навіть попередньо обумовило дати. Планувалося, що перші поєдинки пройдуть у Львові 13 і 14 червня, а потім 27 і 28 — у Братиславі,

якщо не станеться якихось непередбачених обставин¹⁶¹. У цьому ж році УЦК з Кракова звертався з пропозицією поїздки одинадцяти українських футболістів до Берліну для проведення товариських матчів з німецькими професійними командами. Футболістів пропонувалося відібрати з двох провідних команд — “України” та “Сяну” і забезпечити їм нормальні умови для тренувань, аби вони гідно представили Україну за кордоном. Однак матчі так і не відбулися з невідомих причин.

За часів Радянського Союзу вважалося, що українські футболісти грали з окупантами в футбол з ініціативи і під тиском останніх. Насправді документи засвідчують інше. Ініціаторами проведення матчів були обидві сторони, при цьому ніякого тиску з боку німців чи румунів не було. Зокрема, Свиридовський під час допитів у НКВС зазначав, що ініціаторами ігор з окупантами в Києві виступили українські футболісти¹⁶². У містечку Василькові таку ідею вже висунула одна з німецьких військових частин: привівши до ладу занедбаний місцевий стадіон, вони на 13 вересня (1941 р.) призначили футбольне змагання місцевим спортсменам¹⁶³. В Одесі майже всі такі зустрічі організовувалися з ініціативи румунської окупаційної влади.

Швидке звільнення території України від німецьких військ зумовило припинення матчів з окупантами. Одне із останніх міжнародних футбольних протистоянь на території окупованої України відбулося у Львові 25 червня 1944 року. В тому поєдинку зустрілися місцева “Україна” і збірна німецьких пілотів Люфтваффе. Наші футболісти вкотре досягли впевненої перемоги з рахунком 5:2. Після цього поєдинку повідомлення про проведення таких ігор зникають зі шпальт окупаційних періодичних видань (нам не вдалося відшукати жодного).

Таким чином, можна зробити висновок, що з ініціативи українських ентузіастів-спортсменів та дозволу окупаційної адміністрації спортивне життя було частково відновлено практично по всій території України. Найбільшого успіху в спорті досягли в Західній Україні. Менш інтенсивно ці процеси відбувалися в РКУ і “Трансністрії”, що можна пояснити жорстокішим окупаційним режимом у цих зонах, мобілізацією спортсменів на фронт та значними пошкодженнями спортивної інфраструктури внаслідок затяжних боїв. Досить популярними серед місцевого населення були футбольні, хокейні, боксерські протистояння українців з німецькими військовими, що підтверджують повідомлення тогочасної преси.

¹ *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939—1944 рр.). — Львів, 1997. — 232 с.

² *Луцький О.* Культурне життя в роки війни // *Історія України.* — Львів, 1996. — С. 321—325; Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941—1944 рр. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — 1997. — № 3—4. — С. 194—225.

³ *Ступарик Б.* Шкільництво Галичини у роки Другої світової війни // *Вісник Прикарпатського університету.* — Вип. VII. — Педагогіка. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 108—113.

⁴ *Стефанюк Г.В.* Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941—1944 рр.): дис. ... на здоб. наук. ступ. к-та історичних наук. — Івано-Франківськ, 2004. — 215 с.

⁵ *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 13—18; Доля української культури за “нового порядку” (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1993. — № 11—12. — С. 15—38; “Просвіта” в умовах “нового порядку” (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1995. — № 2 — С. 37—42; *Косик В.* Німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна (1941—1944 рр.) // Визвольний шлях. — 1994. — Кн. 3. — С. 25—37. *Спудка І.* Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті “Україна” (1941—1944 рр.) Автореф. дис. ... на здоб. наук. ступ. к-та історичних наук. — Запоріжжя, 2007. — 19 с; *Шайкан В.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — 466 с; *Несторенко В.* Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941—1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. III. — С. 54—61; Діяльність культурно-просвітницьких товариств у військовій зоні України в 1941—1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. I. — С. 425—433; *Удовик В.* Питання культурної політики в період німецької окупації (1941—1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. II. — С. 327—334; *Потильчак О.* Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942—1944 рр.) // Архіви окупації 1941—1944. — К., 2006. — С. 782—790; *Кучерук О.* До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. II. — С. 241—252; *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах. — К., 1998. — 224 с.

⁶ *Потильчак О.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — К., 1997. — С. 14—15.

⁷ *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 14.

⁸ *Ленська В.В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 81.

⁹ *Потильчак О.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941—1944): причини і прояви. — К., 1997. — С. 14.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України) — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 478.

¹¹ Нове українське слово. — 1943. — 27 червня.

¹² Голос Волині. — 1942. — 4 березня.

¹³ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. Р. 1151. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 2.

¹⁴ *Потильчак О.* Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942—1944 рр.). — С. 783.

¹⁵ *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. — 1986. — Кн. XI. — С. 1483.

¹⁶ Волинь. — 1941. — 6 листопада.

¹⁷ Волинь. — 1942. — 26 липня.

¹⁸ *Гінда В. В.* Освітні заклади Вінниччини в умовах фашистського “нового порядку” 1941—1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 7 (част. 1). — К., 2003. — С. 265.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 236. — Арк. 185.

- ²⁰ Там само. — Ф. 7. — Оп. 3. — Спр. 1188. — Арк. 141.
- ²¹ Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 118. — Арк. 2.
- ²² *Гальчак С.* “Східні робітники” з Поділля у Третньому Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003. — С. 85.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 5.
- ²⁴ *Масненко В. Кулаківська О.* Черкаський педагогічний інститут у період окупації 1941—1943 рр. // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. — Черкаси, 2005. — С. 286.
- ²⁵ Голос Волині. — 1943. — 20 квітня.
- ²⁶ *Заболотна Т.* Стан шкільної освіти в окупованому Києві // Безсмертя подвигу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій вітчизняній війні (1941—1945 рр.). — К., 2006. — С. 226.
- ²⁷ Нове українське слово. — 1942. — 1 жовтня.
- ²⁸ Дніпропетровська газета. — 1942. — 13 серпня.
- ²⁹ Нове українське слово. — 1942. — 6 січня.
- ³⁰ *Верба І.* Сторінки історії української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941—початок 1942 рр.) // Розбудова держави. — 1995. — № 3. — С. 48.
- ³¹ Дніпропетровська газета. — 1942. — 24 липня.
- ³² Там само. — 1942. — 25 липня.
- ³³ *Коваль М.* Доля української культури за “нового порядку” // УІЖ. — 1993. — № 11—12. — С. 26.
- ³⁴ *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах. — К., 1998. — С. 72.
- ³⁵ *Drewniak B.* Das Theater im NS-Staat. Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933—1945. — Droste Verlag Dusseldorf. — 1983. — С. 132.
- ³⁶ *Удовик В.* Назв. праця. — С. 328.
- ³⁷ *Несторенко В.* Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941—1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. III. — С. 57.
- ³⁸ Українське слово. — 1941. — 8 жовтня.
- ³⁹ Голос Волині. — 1943. — 16 вересня.
- ⁴⁰ *Гайдабура В.* — Назв. праця. — С. 92, 93.
- ⁴¹ *Несторенко В.* Сценічне мистецтво у військовій зоні... — С. 56, 57.
- ⁴² Голос Волині. — 1942. — 21 березня.
- ⁴³ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 4.
- ⁴⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 106. — Арк. 7.
- ⁴⁵ Голос Волині. — 1941. — 4 листопада.
- ⁴⁶ *Коваль М.* Доля української культури за “нового порядку” // УІЖ. — 1993. — № 11—12. — С. 31; *Михайлюк М.* Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 287; *Удовик В.* Вказ. праця. — С. 330.
- ⁴⁷ *Михайлюк М.* Назв. праця. — С. 287, 288.
- ⁴⁸ *Удовик В.* Назв. праця. — С. 330.
- ⁴⁹ Українська думка. — 1943. — 11 серпня.
- ⁵⁰ Голос Волині. — 1942. — 24 червня.
- ⁵¹ *Михайлюк М.* Вказ. праця. — С. 293.
- ⁵² Українське слово. — 1941. — 10 жовтня.
- ⁵³ Там само — 1941. — 1 вересня.
- ⁵⁴ Вінницькі вісті. — 1941. — 8 жовтня.

- ⁵⁵ Волинь. — 1942. — 22 лютого.
- ⁵⁶ Там само. — 12 лютого.
- ⁵⁷ Вінницькі вісті. — 1941. — 4 грудня.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 42, 43.
- ⁵⁹ Перемога. — 1941. — 9 жовтня.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 56. — Арк. 84.
- ⁶¹ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга друга. — К., 1994. — С. 350—353.
- ⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 115. — Арк. 55, 56.
- ⁶³ Там само. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 59. — Арк. 64.
- ⁶⁴ *Медведев Д.* На берегах Южного Буга. — К., 1987. — С. 125.
- ⁶⁵ Там само. — С. 125, 126.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 236. — Арк. 125.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 153. — Арк. 194.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 10. — Арк. 9.
- ⁶⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 236. — Арк. 184.
- ⁷⁰ *Медведев Д.* На берегах Южного Буга. — К., 1987. — С. 254.
- ⁷¹ ДАЖО. — Ф. 1154. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 1.
- ⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 77. — Арк. 122.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 476. — Арк. 158.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 78. — Арк. 7.
- ⁷⁵ Вінницькі вісті. — 1942. — 2 липня.
- ⁷⁶ *Гайдабура В.* — Назв. праця. — С. 92.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 91.
- ⁷⁸ *Гайдабура В.* Назв. праця. — С. 69, 70.
- ⁷⁹ *Жилюк В.* Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам'ять століть. — 2005. — № 3—4. — С. 209, 212.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 77. — Арк. 10, 11.
- ⁸² *Коваль М.* Українська культура в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 28.
- ⁸³ *Малаков Д.* Київ 1939—1945. — К., 2005.
- ⁸⁴ *Пристайко В.* Чи був “матч смерті”. Документи свідчать. — К., 2005.
- ⁸⁵ *Кузьмин Г.* Горячее лето сорок второго. “Футбол”. — М., 1995. — № 13 (спеціальний випуск).
- ⁸⁶ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939—1941 рр. — Чикаго, 1975. — С. 246.
- ⁸⁷ Державний архів Київської області (Далі — ДАКО). — Р.2356. — Оп. 6. — Спр. 207. — Арк. 9.
- ⁸⁸ Молва. — 1943. — 23 серпня.
- ⁸⁹ Нова доба. — 1941. — 19 серпня.
- ⁹⁰ Інтерв'ю з К. Прохоровичем. Особистий архів автора. Аудіозапис зроблено 23 січня 2007 р.
- ⁹¹ Там само. — 1942. — 2 декабля.
- ⁹² Там само. — 1943. — 2 мая.
- ⁹³ Краківські вісті. — 1943. — 25 жовтня.
- ⁹⁴ Там само. — 1941. — 13 серпня.

- ⁹⁵ *Паньківській К.* Роки німецької окупації (1941—1944 рр.) — Нью-Йорк—Торонто, 1965. — С. 372.
- ⁹⁶ Львівські вісті. — 1941. — 3 грудня.
- ⁹⁷ ДАКО. — Р.2356. — Оп. 6. — Спр. 200. — Арк. 13.
- ⁹⁸ Краківські вісті. — 1943. — 1 липня.
- ⁹⁹ Нове українське слово. — 1942. — 15 липня.
- ¹⁰⁰ Дніпропетровська газета. — 1942. — 26 вересня.
- ¹⁰¹ ДАКО. — Р. 2356. — Оп. 6. — Спр. 207. — Арк. 88.
- ¹⁰² Там само. — Арк. 10 зв.
- ¹⁰³ Перемога. — 1941. — 9 жовтня.
- ¹⁰⁴ *Скоцень О.* З футболем у світ. — Торонто, 1985. — С. 294.
- ¹⁰⁵ Краківські вісті. — 1942. — 30 серпня.
- ¹⁰⁶ Молва. — 1943. — 23 января.
- ¹⁰⁷ Одесская газета. — 1943. — 16 сентября.
- ¹⁰⁸ Краківські вісті. — 1943. — 20 лютого.
- ¹⁰⁹ Там само. — 1941. — 3 серпня.
- ¹¹⁰ Там само. — 1942. — 29 вересня.
- ¹¹¹ Там само. — 1943. — 1 вересня.
- ¹¹² Нове Українське слово. — 1942. — 1 липня.
- ¹¹³ Одесская газета. — 1942. — 16 июня.
- ¹¹⁴ Краківські вісті. — 1942. — 30 вересня.
- ¹¹⁵ *Скоцень О.* Назв. праця. — С. 290.
- ¹¹⁶ Українське слово. — 1941. — 17 жовтня.
- ¹¹⁷ Там само. — 1941. — 18 вересня.
- ¹¹⁸ Одесская газета. — 1942. — 5 апреля.
- ¹¹⁹ Там само. — 1942. — 29 ноября.
- ¹²⁰ Краківські вісті. — 1941. — 13 серпня.
- ¹²¹ Там само. — 1942. — 3 жовтня.
- ¹²² Українське слово. — 1941. — 28 жовтня.
- ¹²³ Львівські вісті. — 1943. — 14 липня.
- ¹²⁴ Краківські вісті. — 1943. — 7 вересня.
- ¹²⁵ Одесская газета. — 1942. — 14 декабря.
- ¹²⁶ Краківські вісті. — 1943. — 4 лютого.
- ¹²⁷ Там само. — 2 березня.
- ¹²⁸ Нове Українське слово. — 1942. — 15 липня.
- ¹²⁹ Українське слово. — 1941. — 28 жовтня.
- ¹³⁰ Нове Українське слово. — 1942. — 15 липня.
- ¹³¹ Одесская газета. — 1943. — 9 марта.
- ¹³² Там само. — 1943. — 24 ноября.
- ¹³³ Львівські вісті. — 1941. — 18 грудня.
- ¹³⁴ Там само. — 1943. — 1 грудня.
- ¹³⁵ Там само. — 1942. — 1 грудня.
- ¹³⁶ Краківські вісті. — 1942. — 13 серпня.
- ¹³⁷ Там само. — 1942. — 1 грудня.
- ¹³⁸ Одесская газета. — 1943. — 15 января.
- ¹³⁹ Там само. — 1943. — 11 октября.
- ¹⁴⁰ Там само. — 1943. — 7 июня.
- ¹⁴¹ Волинь. — 1942. — 3 серпня.

- ¹⁴² Львівські вісті. — 1943. — 25 листопада.
- ¹⁴³ Молва. — 1943. — 21 январа.
- ¹⁴⁴ Одесская газета. — 1943. — 22 августа.
- ¹⁴⁵ Там само. — 1943. — 5 мая.
- ¹⁴⁶ Там само. — 1943. — 17 апреля.
- ¹⁴⁷ Волинь. — 1941. — 5 жовтня.
- ¹⁴⁸ Там само. — 1942. — 2 серпня.
- ¹⁴⁹ Там само. — 1942. — 24 вересня.
- ¹⁵⁰ Сек А. Українській “гаківці” — не 40 років, а вже понад 90! // Україна молоді. — 2003. — 13 грудня.
- ¹⁵¹ Удовик В. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941—1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — Вип. 9. — К., 2005. — С. 332.
- ¹⁵² Одесская газета. — 1942. — 14 июля.
- ¹⁵³ Голос Волині. — 1941. — 16 жовтня.
- ¹⁵⁴ Там само. — 1942. — 25 лютого.
- ¹⁵⁵ Нове українське слово. — 1942. — 15 серпня.
- ¹⁵⁶ Львівські вісті. — 1941. — 26 жовтня.
- ¹⁵⁷ Там само. — 1941. — 8 жовтня.
- ¹⁵⁸ Нове українське слово. — 1942. — 16 липня.
- ¹⁵⁹ Скоцень О. Львівський “батьр” у київському “Динамо”. — К., 1992. — С. 213.
- ¹⁶⁰ Одесская газета. — 1942. — 1 июля.
- ¹⁶¹ Краківські вісті. — 1942. — 3 березня.
- ¹⁶² Пристайко В. — Назв. праця. — С. 26.
- ¹⁶³ Васильківські вісті. — 1942. — 17 вересня.